

УДК 355.1-053.99(497.11)"1914/1918"(093.2)
94(497.11)"1914/1918"(093.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2021.1.bje.41-84>

Оригинални научни рад

Примљен: 18. 2. 2021.

Прихваћен: 24. 2. 2021.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Институт за новију историју Србије, Београд

mile.bjelajac@gmail.com

Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева*

АПСТРАКТ: Аутор указује на то да се у досадашњој литератури појављују често различити бројчани подаци повезани са ближом и даљом прошлошћу. Примери у пракси су бројни и показују да је ова појава дуготрајна и компликована за пропитивање. Сложеност, као на примеру губитака Србије у Првом светском рату, произилази из често емотивне повезаности са некадашњим интерпретацијама јер је предмет део живе историјске свести. Пажљивијом анализом ранијих тумачења уочавају се значајне разлике или неподударности. У раду се излажу све те различите интерпретације, као и поједини нови извори који сугеришу неопходне корекције доскорашњих података о укупним губицима Србије у Првом светском рату.

Кључне речи: ратни губици, заробљеници, логори, Први светски рат, Србија, Крф, Краљевина СХС, историјске контроверзе, бројеви у историографији

Контроверзе са бројевима су један од сталних пратилаца историјских интерпретација. Често једна интерпретација постане обавезан клише, без даљег пропитивања. Неке квантитативне експресије

* Основа овог рада је саопштење и *power-point* презентација на међународном научном скупу *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, одржаном у Београду од 29. новембра до 1. децембра 2018. године. У међувремену су неки учесници почели, трагом тада излаганих извора и слајдова, да их објављују и коментаришу, чиме је рад почео да губи на есклузивности а аутор овог чланка присиљен да их коментарише и наводи као да су претходили његовом раду. Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

трају деценијама а да се корени таквих интерпретација не истражују или не проверавају. Бројеви жртава и страдалих су нека од таквих чворишта која немају значај само за историјску науку већ дубоко задиру у емоције и савременост јер су временом постала део историјског памћења. Свако, па и стручно преиспитивање може да изазове емотивна реаговања. У промењеним историјским околностима квантификације су подложне политичким ревизијама, било да се увећавају или да се драстично смањују. Поставља се питање да ли је уопште могуће водити рационалан дијалог у тако осетљивим стварима а не изазвати идеолошка реаговања. Да ли је могуће успоставити стручни консензус око методологије истраживања када новооткривени извори сугеришу да су неопходна померања у нашим знањима без обзира на претпоставке које смо раније прихватили?

Пре него што пређемо на излагање неких мање познатих извора о губицима и страдању српске војске у Првом светском рату, изложићемо неке примере из којих се види колико дуго у јавности трају и опстају бројеви о погинулима, умрлима и жртвама у ратовима. Изложићемо два примера, мада би их било за целу књигу.

Историчар велике репутације Холгар Хервинг (Holger H. Herwing) додирнуо је, можда и нехотично, нешто што је деценијама „било опште место“ и симбол страдања – Верден у Француској. Када је 1992. посетио место сећања, од водича су добили информацију да је у биткама од зиме до јесени 1916. пало милион војника са обе стране. У костурници су иза стакла биле положене кости, како је написано, 250.000 палих за Француску („pour la France“). Хервинг кратко подсећа да историчар Феро (Marc Ferro) држи да су француски губици били 350.000, Тејлор (A. J. P. Taylor) наводи 315.000, Алистер Хорн (Alistair Horne) 350.000, док Џејмс Стоксбери (James L. Stokesbury) верује да је само на једном положају пало 89.000 француских и 82.000 немачких војника. „У стварности, немачка 5. армија, која је водила борбе на Вердену, саопштила је да је погинуло или нестало 81.668 њених војника у периоду од фебруара до септембра 1916.“¹

1 Н. Н. Herwing, "Of Men and Myths The Use and Abuse of History and the Great War", *The Great War and the Twentieth Century*, eds J. Winter, G. Parker and M. R. Habsack, (New Haven – London: Yale University Press, 2000), 299–330, 317. - Jean Pierre Gueno, *Les Poilus*, Lettres et témoignages des Français Documents, (Librio, 2013), 181, наводи за Верден 370.000 француских жртава (мртвих, рањених и несталих) и 350.000 немачких. Jean-Baptist Duroselle, *La Grande Guerre des Français 1914–1918*, (Perrin, 2002), 121–122, наводи да је француска армија на Вердену имала

„Верден је одмах после рата постао репер у колективном сећању Француза и мистификован у погледу губитака. Најчешће се помињао број од 350.000 погинулих Француза. Та бројка је опстајала упркос прикупљеним и довољно прецизним подацима који дозвољавају да се говори о 162.440 погинулих и (трајно) несталих и до 216.337 рањених.“²

Други пример, који ћемо мало шире изложити, тиче се стрељаних у одмаздама на тлу Србије у Крагујевцу 21. октобра 1941. Први бројеви о страдалима у Краљеву и Крагујевцу објављени су у ужичкој *Борби* 28. октобра и 15. новембра 1941. Тада су наведене бројке од 5.000 за Крагујевац и 1.700 за Краљево.³

Бројку од 5.000 поновиће Јосип Броз у свом историјском реферату на Петом конгресу КПЈ 1948. године.⁴ Владимир Дедијер, један од непотписаних писаца *Борбиних* чланака, у свом ратном дневнику је забележио исте бројеве, али са посебном напоменом: „Први извештаји су били да је убијено 5.000 људи, после се утврдило да је убијено више, по једној оцени 7.000, по другој 9.500.“⁵

У првом издању *Енциклопедије Југославије*, под одредницом „Краљево“ наведено је: „Немци су стрељали око 5.700 људи из Краљева и околних села.“⁶ За стрељане у Крагујевцу, у истом тому је наведено: „Немци су 21–23. октобра у Крагујевцу стрељали око 7000 грађана, међу којима је био знатан број ђака и деце.“⁷ Слично је о стрељању у Крагујевцу забележено и у *Хронологији НОР-а*.⁸ Комисија за утврђивање ратних злочина окупатора изашла је 1947. са податком о 6.000 стрељаних у Краљеву.

179.000 избачених из строја (мртвих, рањених, дефинитивно несталих и заробљених), а укупно са Сомом и другим бојиштима 270.000 у 1916.

2 François Cochet, Remy Porte, *Dictionnaire de la Grande Guerre 1914–1918*, (Paris: Robbert Laffont, s. a.), 1049. - Једна од институција која је подржала ово издање је и Мémorial de Verdun.

3 *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том 1, књига 1: „Борба“ 1941, (Београд, 1949), 87, 266.

4 *V Конгрес Комунистичке партије Југославије 21–28 јула 1948*, Стенографске белешке, (Београд: Култура, 1949), 68.

5 Владимир Дедијер, *Дневник*, друго издање, (Београд: Југословенска књига, 1951), 3.

6 *Enciklopedija Jugoslavije*, том 5, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962), 378.

7 *Исто*, 369.

8 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, (Београд: Војноисторијски институт, 1964), 141.

У документарном филму *Минут ћутања Дунав филма* (1963) поновиће се бројка за стрељане жртве у Крагујевцу – 7.000.⁹

И четрнаест година касније, у једном хрватском уџбенику за 8. разред основне школе читамо ехо ове конструкције: „Да би постигао жељени циљ, непријатељ је проводио и крвави терор над мирним становништвом у Србији. Извршена су насиља над тисућама невиних људи. Највећи покољ био је у Крагујевцу 21. листопада (октобра – М. Б.) 1941, гдје су Нијемци стрељали око 7 тисућа грађана међу којима су били и бројни ученици средњих школа са својим наставницима“.¹⁰

Репродуковање ових бројева, видимо, настављено је и поред чињенице да је у пресудама немачким генералима пред Војним судом Треће армије, 16. фебруара 1947, наведен приближно тачан број жртава: „По извршеном стрељању издата је од стране месног команданта јавна објава, да је стрељано 2.300 грађана. Међутим, извршеном ексхумацијом утврђен је идентитет преко 2.624 жртве, док се један знатан дио жртава није могао идентификовати“.¹¹ Каснија истраживања су овај број утврдила на око 2.800. У стручној литератури број жртава се полако приближавао овој цифри. За друго стратиште, за стрељане из Краљева и ближе околине, прикупљене у лагеру талаца, утврђен је идентитет за 2.196 особа од чега 54 Руса, око 60 Словенаца и других. Укупан број страдалих цивила на краљевачком подручју износи 2.255.¹²

Према нашем увиду, међу првима који су коментарисали различите бројеве био је историчар Никола Живковић, он се осврнуо на број, према немачким изворима (2.300), изнет у докторској тези и

9 Доступно на сајту: <https://www.youtube.com/watch?v=K7kF8vDr1ok> (датум приступа 20. 1. 2019). Исти број се наводи уз поему Десанке Максимовић „Крвава бајка“ (<https://www.youtube.com/watch?v=Obg116XliUA>, датум приступа 20. 1. 2019).

10 Jelić, Vukadinović, Bilandžić, *Narodi u prošlosti i vremenu 4*, udžebnik za VIII razred osnovne škole, (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 68. - Уџбеници у Србији такође наводе 7.000 за Крагујевац, а поједини и 6.000 за Краљево (Ц. Јовановић): Цвеја Јовановић, *Историја за IV разред основне школе*, 1957; Ђорђе Грубач, *Историја. Уџбеник за 8. разред основне школе*, 1969; Б. Смиљковић, Ђ. Кнежевић, *Историја за 3. разред гимназије природно-математичког смера*, 1974; Љ. Младеновић-Максимовић, *Историја за VIII разред основне школе*, 1991.

11 Др Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941-1945. Пресуде југословенских војних судова*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 35. Из пресуде генералу Адалберту Лончару команданту 704. дивизије.

12 Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2013).

књизи Венцеслава Глишића.¹³ Појављивање Глишићеве књиге изазвало је полемике и реакције, на које је аутор одговарао.¹⁴

Дакле, остаје питање на које немамо одговор: зашто је годинама коришћен у рату одређен број жртава, па потоњих, поратних година и увећаван, упркос познавању приближно тачног броја још 1946. године?

У нашим истраживања годинама смо се сусретали са сличним дилемама око утврђивања прецизнијег броја губитака српске војске у Првом светском рату, потом умрлих од тифуса и страдалих цивила. У литератури су се појављивали различити бројеви. Током 1985, нашу пажњу привукле су инструкције Министарства војног о томе како се имају прикупљати и „усаглашавати“ бројеви губитака, посебно са каквим се бројевима има после тих инструкција излазити у јавност. С друге стране, у стручним радовима некадашњих чланова Врховне команде, официра и генерала, појављивали су се неки други бројеви, са навођењем „Архива Врховне команде“ или појединих њених одељења. Зашто? Зашто се на стручним конференцијама после рата говорило да не постоје статистике за цивилне жртве, посебно у великој епидемији тифуса 1915. године,¹⁵ а онда се волшебено за јавност дају бројеви, „прецизни“, колико је умрло млађих од 15

13 Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, (Београд: ISI, 1975), 228–229. - Он наводи Глишићеве податке да је у Краљеву стрељано до 2.000 грађана, а у Крагујевцу око 3.000 (Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1942–1944*, (Београд, 1968), 64, 66). Такође, каже да се чешће наводе подаци за Краљево 5.000 (Коча Јончић), а понегде и 6.000, док се за Крагујевац чешће наводи 7.000, иако немачки извештај наводи 2.300, док на пример „Љубиша Стокић сматра да је стрељано 3.300“. Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији*.

14 „Колики је људи стрељано у Краљеву? Историчари се не слажу о октобарској трагедији 1941. године“, *Политика експрес*, 29. октобар 1970, 7. - У овом тексту се наводи изјава Владимира Бережнова из Историјског архива у Краљеву „да још увек поједини наши историчари покушавају да 'докажу' да у Краљеву октобра 1941 није стрељано 6.000 људи“. Глишић је одговорио у *Експресу* 7. новембра, наводећи службене извештаје 717. дивизије за 18. октобар 1941. који су из Београда прослеђени даље и број од 1.736 мушкараца и 19 жена, али наводи и укупне немачке губитке на ширем подручју од 12. до 21. октобра од 28 мртвих и 67 рањених и да је у поменом периоду стрељано 2.000 талаца.

15 „Тачних података о обољевања и умирања од пегавца у војсци нема, јер је архива о томе уништена у Краљеву за време повлачења 1915. Место тих података (...) Статистичких података о епидемији пегавог туфуса у народу нема, јер су ти подаци за време евакуације 1915 такође уништени“. Видети: Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета. Наше ратно санитетско искуство*, (Београд, 1925, репринт 1992), 330.

година, а колико старијих? Бројеви су прилично округли. На ове дилеме поједини историчари су у скорије време одговарали на основу демографских промена у трајању од једанаест година (1910–1921) или су се опредељивали само за бројеве из мемоара које је делегација Краљевине СХС поднела Конференције мира не учевајући контроверзе.¹⁶ Ипак, сматрамо да су важни поједини подаци које аутори износе у прилог демографских пројекција. Из података за новорођене од јануара 1914. до прве две послератне године (1919. и 1920) приметно је, као последица балканских ратова и Првог светског рата, да је у односу на мирнодопско, редовно стање било можда за 343.556 мање рођене деце.¹⁷ Историчар Милош Јагодић упоређује апсолутне бројеве становништва Северне Србије из 1911. и 1921. и констатује мањак од 313.550 (10,77%), а за Јужну Србију у односу на 1913. мањак од 211.608 (14,28%), укупно 525.158. Оба дела су се после уговора у Неију делимично проширила на рачун Бугарске, а са југа је било исељавања после балканских ратова.¹⁸ Мањак би био свакако већи да није упркос свему рођено и преживело 390.424 деце у периоду од јануара 1914. до јануара 1919.¹⁹ Ратни услови, болести и глад, а од јануара 1919. и шпански грип, утицали су на повећање ненасилне смртности, за коју нема поузданих или систематизованих података.

16 Slobodan G. Marković, "Serbia's War Losses during the Great War", *Срби у Први светски рат 1914–1918*, зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014, ур. Драгољуб Живојиновић, (Београд: САНУ, 2015), 569–582. - Демографске процене које аутор изводи на бази пописа за Србију из 1910, пописа у Новим областима 1913. и пописа за Краљевину СХС из 1921, као и других пописа током рата, воде ка закључку да постоје ниже процене од 970.000–990.000 и оне више до 1,25 милиона. Доследно, то чини 21 до 27,6% предратног становништва или у просеку 24,3% или четвртину популације. Историчари Димић и Радојевић наводе да је Србија у Првом светском рату „жртвовала више од једне четвртине укупног становништва“ (*Љубодраг Димић, Мира Радојевић, Србија у Великом рату 1914–1918, Кратка историја*, (Београд: СКЗ, 2014), 285).

17 До овог оријентационог броја смо дошли одузимањем броја новорођених, по свакој години, од јануара 1914, па за сваку наредну ратну годину, од броја новорођених у току јануара 1920. и јануара 1921. Број се већ за 50% повећао у току 1919, а 1920. за 140%. Видети табелу „Деца из Јужне и Северне Србије почетком 1921 по старости“ у: S. Marković, "Serbia's War Losses", 578.

18 Miloš Jagodić, Ognjen Radonjić, "Pyrrhic Victory: The Great War and its Immediate Consequences for Serbia's Economy", *The Economic Causes and Consequences of the First World War*, eds I. Vujačić, M. Arandarenko, (Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu, 2015), 219–235, 224.

19 S. Marković, "Serbia's War Losses", 579.

Неки историчари су скретали пажњу на то да су бројеви, на пример за страдања на повлачењу кроз Албанију и Црну Гору, често непоуздани и контрадикторни, наводећи примере.²⁰

Без претензије на коначан одговор, у овом раду изложићемо наша запажања, дати неке упоредне прегледе различитих бројчаних исказа. Изнећемо наше дилеме и закључке по појединим сегментима и, наравно, изложити по први пут неке нове изворе.

Дуги низ година у југословенској и српској историографији коришћени су подаци о губицима и страдањима наведени у елаборату који је Делегација Краљевине СХС поднела Конференцији мира у Паризу 31. марта 1919, односно њеној Комисији за репарације.²¹ Подаци су, у општем провизоријуму, морали на брзину бити одређивани према проценама. Тако сачињени, посебно после допуна и разјашњења са немачком делегацијом на Конференцији 1921, постали су интерним наредбама обавезни и за јавну употребу. Министар војни је, достављајући Врховној команди 30. маја 1921. делове протокола који је делегација у Паризу поднела Комисији за репарације, објаснио да се у број мобилисаних „рачуна и све мобилисано људство: на железници, у државним и приватним фабрикама, за израду каквог војног материјала или ма какве војне послове, а под условом да ово људство не прима од државе, односно послодавца оне награде које би имали да нису мобилисани“. У тачки 2, министар је наредио начелнику Оперативног одељења **„да у најкраћем року среди све податке о броју мобилисаног људства за време рата (до ратификације уговора са Немачком – М. Б.), прилагођавајући и тај материјал подацима којима се наша комисија служила у своје Мемоару у Комисији за репарације“**. У тч. 3 се наређује да се **„у званичним публикацијама Министарства војног и морнарице и Главног ђенералштаба у ма којој прилици дају само ови подаци који су изложени у Ме-**

20 Берислав Висковић, „Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф“, *Србија 1916, Научни скуп*, (Београд: Историјски институт, 1987), 123–155, 123.

21 Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918*, (Лесковац, 1988), 65–75; Исти, „Стварност Србије 1915. године“, *Србија 1915. године, Научни скуп*, II, (Београд, 1986), 9–23, 17; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: СКЗ, 1984), 94, 276 (за војничке губитке и мобилисане); Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918. Документа*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2000), 7, 533, 539; Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату (1914–1921)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2007), 661; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књига прва, том први, (Београд: ИСИ, 1995).

моару“. Тачком 4 се наређује да „овај предмет [треба] сматрати као строго лично поверљив и нигде не заводити“²² (све нагласио М. Б.).

До данас су остали сачувани сабрани подаци Мемоара на српском језику и Мемоара који је предат Комисији на француском језику.²³ Подаци се у та два документа не подударају, остали су као „старији“ они из француске верзије (видети табелу 5 у прилогу). Објављени су извори у којима се види усаглашавање верзија, као и разјашњења у разговору са немачком делегацијом поводом мемоара. **На најважније немачко питање, да ли се до података дошло преко поименичних спискова или проценом, делегација СХС, њена комисија, властима у земљи је предложила да се одговори по тч. 3: „Број мртвих утврђен је из званичних поименичних листа губитака и званичних спискова мртвих, погинулих и несталих, Париз 11. март 1921“²⁴ (нагласио М. Б.)**

Последњи број за војничке губитке Србије, Секција делегације СХС је добила 1. марта 1921. од Министарства војног: **официра**

22 Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, (Beograd: Narodna knjiga, 1988), 56, fn 82 (према: ВА, П 3, к 4, ф 1, 8а, 3, 10). - И после ове наредбе пуковник Трифуновић, на служби у делегацији СХС на Конференцији амбасадора у Паризу, уз предлог концепта одговора немачкој делегацији 10. маја 1921. тражи од министра: „Молим Вас, господине Министре да изволите издати наређење да се материја за предње цифре среди за случај ако би се желело уверити се о тачности изнетих цифара. Дакле молим: 1) да ми се приложена месечна стања помену оверена под пов. бр. 4985; 2) да се само показане цифре употребљавају у званичним публикацијама Министарства војног и Гл. Генералштаба, и 3) да се ово писмо не заводи, и да се одговори о његовом пријему“. *Pisanja generala Dušana Trifunovića. Izabrani spisi, objavljeni i neobjavljeni*, prir. dr Predrag Trifunović, (Beograd, 2014), 248.

23 *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1921*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak, (Beograd, Institut društvenih nauka, 1960), Прилози: 371–373; *Rapport sur les dommages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des réparations des dommages*, (Paris, 1919).

24 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 240. - Трифуновић је претходно био начелник Ађутантског одсека Општевојног одељења. Био је одређен на дужност у делегацију СХС на Конференцији амбасадора као стручњак за „албанска питања“. Решењем владе Пов. Ад. бр. 4127 од 28. 2. 1921. стављен је на располагање делегату Бошковићу у Репарационој комисији ради одбране потраживања у губицима у људству. Објављени документи демонстрирају да је било више предлога и да су вршена „усаглашавања“ према инструкцијама да се води рачуна о Мемоару из 1919. У складу са потоњим инструкцијама Трифуновић (под псеудонимом Милес) пише за јавност текст „Крваве цифре“, *Нови живот*, 23. 7. 1921, 40–45 (такође у: *Pisanja generala*, 255–259). Упоређивањем појединих података видимо да се поново врши замена и да се неки бројеви надограђују (увећавају).

3.708, војника 353.926, заједно са црногорским губицима и губицима добровољаца укупно **370.919**. За укупно мобилисане наведено је да је у августу 1915. било **10.125 официра и 778.536 мобилисаног људства и 30.000 заробљеника**.²⁵ Пријављени број удовица по годинама је био: 59.000 за 1914, 69.000 за 1915, 50.000 за 1916, 33.000 у 1917, 47.000 у 1918, што чини **укупно 258.000 удовица**.²⁶

У Мемоару на француском језику од 31. марта 1919. појавили су се данас често помињани бројеви од **402.435 погинулих, умрлих и страдалих војника и 845.000 цивила**, или збирно **1.247.345**. Ту је такође наведено да је то 28% од предратне популације, 25% од мушке популације и 53% мушке популације старости од 18 до 55 година. Такође је наведено да је рат оставио 264.000 инвалида, од чега 114.000 војних.²⁷ У образложењу броја умрлих цивила, одвојено је представљено страдање мушких испод 15 година старости (311.000) и одраслих (534.000). Кроз Албанију је, казује овај мемоар, умрло и страдало 140.000 цивила, од тифуса 1914/15. умрло је 360.000, од глади за време окупације умрло је 180.000, убијених током прве инвазије на Србију 15.000,²⁸ потом убијених и умрлих 80.000, убијених и умрлих за време окупације 70.000, све заједно 534.000 и још 311.000 дечака.

25 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 240, 248.

26 *Исто*, 243. - У предлогу је појашњење овакве дистрибуције података: „У истој сразмери као и удовице подељени су на поједине године и сва сирочад за које се траже пензије. Али морам одмах рећи, да је ова узета за нас неповољна (...) тј. углавном су сви губици били у првим двама годинама, док су арераже рачунате као да су губици били у свим годинама једнаки.“

27 У предлогу одговора немачкој влади на њена питања, Космисија за репарације СХС је предложила својој влади 11. марта 1921. следећа образложења поводом инвалида: тч. IX „Пошто подаци још нису били сређени по ратним годинама, то су сразмерни бројеви узети према француској сразмери. Тако је узето да је у 1914. години отпуштено 22.000 инвалида, у 1915. 33.000, у 1917 29.000, у 1918. 27.000, свега 111.000, а 47 хиљада да су доцније проглашени за инвалиде.“ *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 243.

28 Арчибалд Рајс нпр. наводи у својој експертизи за српску владу далеко мањи број, 2.300 укупно, од чега 1.750 мушких, 570 жена и међу њима 87 деце. Из Шапца је одведено око 1.500 грађана (Бојковић, Пршић, *Страдање српског народа*, 12). У *Gazette de Lausanne* Рајс 24. 11. 1914. објављује да је по његовим сазнањима могућа допуна губитака на 3.000 до 4.000 јер му је у неке делове рађевачког и азбуковачког региона било немогуће доспети а наводи се да је нестало 2.280 цивила (Др Арчибалд Рајс, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта*, Необјављени текстови на српском језику, (Београд: Геополитика, 2014), 33–37).

У истом мемоару се наводи да је у логорима помрло 81.214 војника и 34.781 рањеник и болесник који су остали у земљи после повлачења српске војске у Албанију.

После 1921. године можемо да пратимо те бројеве све до данас. Мање разлике произилазиле су због коришћења различитих верзија овог документа, укључујући онај на француском који је био предат комисији а који се делимично разликује од српске верзије из дипломатског архива. Ових инструкција држали су се очито и приређивачи едиције *Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* у издању Историјског одељења Главног генералштаба.²⁹ У једном често коришћеном раду пуковник Александар Стојићевић³⁰ наводи да је за време ратова 1912–1918. Србија изгубила 1.300.000 душа. Од тога у рату 1914–1920: погинулих **52.009**, умрлих од рана и болести **87.853**, остало по болницама при евакуацији Србије 1915. (болесних и рањених) **138.000**, нестало и пропало кроз Албанију 1915, заробљено током рата и пропало у логорима **306.603**; **укупно: 595.155**.

С друге стране, између два светска рата радом и извештајима владе Краљевине СХС ови подаци се усклађују са ажурирањем стања и евиденција. Тако је, према новијим истраживањима која обелодањују службене податке из 1922, 1926. и 1929, утврђен после проведене процедуре број ратних војних инвалида за целу Краљевину СХС на 76.886. Од тога броја на Србију је отпадало 45,39%, за Светски рат 29.522, односно још 4.315 за балканске ратове и 221 за раније ратове. Од овог броја половину представљају инвалиди до 30 посто инвалидности. Велики број остаје у строју и после рата у служби.³¹ Такође, Влада Краљевине СХС пријавила је Међународном бироу рада као умрле у заробљеништву и интернацији 72.553 особе, од чега цивила око 12.000, а војних лица нешто око 60.000. Такође Министарство вера Краљевине СХС, после више година рада, пописало је гробишта у иностранству, на просторима бивше Аустро-Угарске, затим Бугарске, Турске, Немачке, Холандије, у укупном броју од 54.145.³²

29 У првом тому, нпр. уз мобилизацију се не помињу бројеви мобилисаних у августу 1914. Губици се помињу парцијално уз поједине јединице.

30 Александар М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење 1912–1918 (ток операција и примена снабдевања)*, (Београд, 1932), 566–567.

31 Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto, Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (Beograd: ISI, 2007), 119–121.

32 Далибор Денда, „Српски заробљеници Централних сила“, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, (Београд: ИСИ, 2015), 346; Исти, „Српски ратни

Генерал Милан Недић у књизи *Српска војска на Албанској голготи* процењивао је да је на повлачење кроз Албанију кренуло око 170.000, а страдало до 20.000 људи.³³

Лекари, официри из Санитетског одељења Врховне команде, процењивали су да је у земљи остало у свим болницама око 25.000 теже болесних и рањених припадника српске војске, а са њима и 46 лекара.³⁴ Ни у погледу страдања цивилне популације од тифусне епидемије није се ишло тако далеко као у Мемоару (360.000 цивила). Уз оцене да је грађа пропала, а да за цивиле нико није водио евиденцију, процене су се кретале од 100 до 150 хиљада.³⁵ Чак и велики добротвор и учесник у гушењу заразе Вилијам Хантер (William Hunter), калкулише да је број заражених могао бити нешто испод 500.000 а умрлих до 120.000.³⁶ Лекари су констатовали да новорођенчад нису оболевала, а да је код деце до 15 година форма болести била блажа и прогноза оздрављења била добра и без компликација. Жене су такође биле отпорније него мушкарци.³⁷

заробљеници у Великом рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, ур. С. Рудић, М. Милкић, (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 269–290, 287.

- 33 Милан Ђ. Недић, *Српска војска на Албанској голготи*, (Београд, 1937). - Недић пише да је „бројна јачина целокупне војске која се повлачила кроз Албанију остала неутврђена. По извесним подацима тај број се цени на 170.000. У овај број урачунати су и делови који су се повукли на грчки териториј“ (61). Недић даље наводи: „Пут српског мучеништва обележен је телесима (по извесним подацима) око 20.000 јунака, посејани и по албанским и црногорским урвинама и гудурама. Повлачење нас је стало као и једна изгубљена битка. (146). Укупна снага наше војске после претрпљеног бродолома (...) износила је приближно 143.633 човека. У овај број нису урачунати наши делови што одступаше са Французима и Енглезима на Солун. (146)“.
- 34 Др Светислав Стефановић, „Фрагменти грађе за историју нашег повлачења и изгнанства“, у: Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 367–413, 374–375.
- 35 Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 328; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 191; А. Недок, Б. Поповић, В. Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 281. Ова тројица аутора наводе да је „умрло преко 150.000“. Димић, Радојевић, *Србија у Великом рату*, 162, наводе „преко сто хиљада“ (према: Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 189–193).
- 36 William Hunter, C. V., Colonel, A.M.S., *The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915: Their Origin, Course, and Preventive Measures employed for their Arrest*, *Proceeding of the Royal Societal of Medicine 1919*, 13 (2), 39; српско издање: Вилијам Хантер, *Епидемија неговог тифуса и повратне грознице у Србији 1915*, (Нови Сад: Прометеј, РТС, 2016).
- 37 Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 327.

Утврђена је листа погинулих, умрлих, несталих официра, резервних официра и војних чиновника и објављивана у листу *Ратник* (3.708).³⁸ Реконструисана су великим делом имена палих у одбрани Београда и умрлих у београдским болницама 1914–1918. (1.324 од 3.702) и започет је 1930. пројекат у оквиру Историјског одељења Главног генералштаба на прикупљању свих имена палих, умрлих и несталих ратника у ратовима за ослобођење и уједињење 1912–1918. како би се уписала у Храму победе. Била је строго прописана процедура (упитник) за доказивање тачности података. Распис је био послат свим срезovima Краљевине Југославије. Спискови су сачињавани у локалним срединама, основне податке о страдалом давала је породица, а затим би се, закључени и оверени печатом локалног општинског суда или деловође, прослеђивали среским управама и вишим инстанцама.³⁹

Нажалост, ово није довршено, али је грађа, према нашим сазнањима, сачувана. Такође Анкетна комисија, коју је Народна скупштина изабрала 22. децембра 1918. да установи почетак и узроке побуне у Топличком, Врањском и Нишком округу те жртве и штете, покренула је и углавном довршила акцију прикупљања имена страдалих и почињене штете у Топличком крају 1917. године. За осам округа, за период 1915–1918, евидентирано је 8.769 жртава и 43.484 спаљена и уништена дома.⁴⁰

38 „Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда за време Европског рата 1914 до 1920 године од потпуковника Нинка Миленковића“, *Ратник*, св. X 1921, потом у наставцима све до св. X 1925.

39 Списак палих у одбрани Београда 1914–1915, *Агонија Београда у Светском рату*, (Београд, 1931), 542–568. Код овог списка стоји напомена уредништва да „и поред најбоље воље није их могло прикупити у пуној потпуности и целокупности, јер су већина њих остали неznани“. - Б. Богдановић реконструира бројеве посмртних остатака који су премештани или измештани да би на крају били сабрани у гробници бранилаца Београда. Бранко Богдановић, *Велики рат – записано у камену*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2018), 145, 207–218, 378.

40 Миливоје Перовић, *Топлички устанак*, друго прерађено и допуњено издање, (Београд, 1959), 71, 316–317. - Милан Гулић и Александар Лукић наводе следеће податке за Пиротски, Нишки, Топлички, Врањски, Пожаревачки, Крушевачки и Тимочки округ: убијених 6.760, интернираних 30.976, умрлих и убијених у интернацији 7.502 и спаљено кућа и других објеката 43.456. М. Гулић, А. Лукић, „Рад Анкетног одбора за извиђај побуне у окрузима: Топличком, Врањском и Нишком 1917. године“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање за 2019: Први светски рат – 100 година касније, 248–272.

У едицији *Велики рат Србије* објављени су подаци српске врховне команде за бројно стање војске на дан 30. маја 1916. Оно је износило 144.000 људи (евакуисано из Албаније око 150.000, од којих је 6.000 умрло и то на Крфу 5.000 и у Бизерти 1.000). Може се узети да је ово бројно стање, које се приближно слаже са француским од истог датума (30. 5. 1916) највероватније.⁴¹

На Крфу је довршен маузолеј умрлим српским војницима, у коме су похрањене кости 1.232 идентификована и 1.532 неидентификована припадника српске војске, регрута и цивила.⁴² Умрлих који су лечени 1916. са протоколом било је 2.572, на Лазарету је умрло 548. Како није било довољно места за сахрањивање на Виду, један број умрлих је положен у „плаву гробницу“ (море). Један лекар је после рата написао: „Број незабележених умрлих не зна [се] и неће се никад моћи знати, јер ни команде ни болнице немају о њима податке“.⁴³ Ипак, подаци су бележени, прикупљани и размењивани између српске и француске војске. Француски генерал Мондезир је, извештавајући о превезенима и умрлима на Крфу, навео да је од 22. јануара до 29. фебруара 1916. умро 3.681 војник, а у марту још 1.388.⁴⁴ Генерал Алимпић наводи за те исте периоде готово исте бројеве умрлих на Крфу: 3.601 и 1.338, и додаје да се умирање у априлу знатно смањило. Наводи и податак Врховне команде да је до 13. маја 1916. на Крфу умрло укупно 4.845 српских војника.⁴⁵ На крају пише: „Укупно је умрло 5.400“.⁴⁶ У први мах, према француским изворима, у Бизер-

41 Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1967), 69, (према: *Велики рат Србије*, XXII, 200). - Према француским подацима било је укупно 146.800 људи.

42 Љубомир Сарамандић, *Ходочашће на Крф*, 14. издање, (Београд, 2004), 76. - У прилогу су имена свих идентификованих (93–114). Број у криптама наводе и Димић и Радојевић, *Србија у Великом рату*, 190, фн 72. Др Стефановић наводи да су са лекарским протоколом на Крфу умрла 2.572 војна обвезника, али да постоји и онај други, незабележен број умрлих који се никад неће сазнати. Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 388.

43 Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 388. - Станојевићева књига је објављена пре изласка серије *Велики рат Србије*.

44 Висковић, „Евакуација српске војске“, 151 (према: *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Том VIII, vol. 1, 469, 471); Пиарон де Мондезир, *Албанска голгота Успомене и ратне слике*, (Београд: Чигоја штампа, 2018), 119, (превод оригиналног дела: Piarron de Mondesir, *Souvenirs et pages de guerre*, 1936).

45 *Велики рат Србије* (даље: *ВРС*), књ. XXII, (Београд, 1932), 199.

46 Према подацима српске ВК, Оперативно одељење, од 1. маја 1917, наводи се да је до 13. 5. 1916. на Крфу умрло 4.845 српских војника (*ВРС*, књ. XXII, 199). Алимпић, *Солунски фронт*, 67; Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 274, наводи као код Алимпића. Димић и Радојевић, *Србија у Великом рату*, 191,

ти је од 9.010 евакусаних било 5.121 болестан. Од тога је од колере умрло 180 и од пегавог тифуса шест болесника.⁴⁷ Тамо је током целог рата умрло и сахрањено укупно 52 официра и 2.953 остала. На гробљу Зејтинлик у Солуну прикупљени су посмртни остаци 7.143 умрла на Солунском фронту и још 217 ратника умрлих у турском заробљеништву.⁴⁸

У војној литератури већ од 1924. почињу да се појављују проверенији подаци о погинулима и умрлима за 1914, 1916, 1917, 1918. годину из архивског фонда Врховне команде, Санитетског одељења, Оперативног одељења и др.⁴⁹ Данас смо у прилици да саопштимо да су и неки важни подаци за 1915, посебно из времена епидемија, изашли на светло дана. Мада се у међуратној литератури стално истичало да је архива Санитетског одељења била пре повлачења уништана или уништена код Краљева и да су, када је у питању епидемија тифуса, сачуване само личне белешке др Симе Карановића за укупан број оболелих по месецима до краја маја,⁵⁰ у француским фондовима је сачуван управо један важан преглед о боловању и умирању у српској војсци од почетка рата 1914. до 1. августа 1915. који је израдио Санитетско одељење српске војске, а који је прикључен уз поменуте документе са прегледом губитака за 1914. и уручен француском представнику Фурнијеу у септембру 1915. Укупно је умрло 16.475, од тога у 1914. години 1.340 (видети табелу 3 у прилогу).⁵¹

Из докумената Врховне команде о губицима за ратну 1914. годину, према извештајима свих пукова, проверама именичних списка, оних достављених из јединица и оних из болница, и кроз разне друге провере, установљено је да су погинула 483 официра и 22.276 подофицира и редова, укупно је било рањено 1.340 официра и 95.704 остала обвезника. Нестао је 261 официр и 45.159 осталих обвезни-

---

пишу без навођења извора: „У постојећим проценама наводи се да је умрло око 5.400 људи, а у Бизерти око хиљаду“.

47 Алимпих, 67–68 (наведено према: *Француска војска VIII*, 470–471, (назив оригинала: *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Tom VIII, vol. 1).

48 Петар Опачић, *Солунски фронт – Зејтинлик*, (Београд, 2004).

49 Живко Павловић, *Битка на Јадру 1914. године*, (Београд, 1924, (2014)), 540–542; Dragiša Pandurović, *Taktička upotreba pešadijskog oružja i vatre u našim prošlim ratovima (od 1912–1918. g.)*, (Београд, 1926), 82–93.

50 Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 330.

51 *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Tom VIII, vol. 1, Annexes, 2 vol., (Paris, MDCCCXXXIII), 71, 80–81. Пуковник Фурније (Fournier) прослеђује француском министру рата податке добијене за српску војску од њене врховне команде 22. 9. 1915. Ове табеле одговарају српским документима (видети нап. 48).

ка.⁵² Од броја несталих, до краја 1914. у два аустријска логора било их је 31.000 (Knittefeld 19.000 и Mauthausen 14.000).⁵³ Заробљених је било и у другим логорима, посебно у Угарској. Они су, поред поменутих два логора, крајем 1914. и почетком 1915. били пребацивани у Клаинминхен (Горња Аустрија) и Болдогашоњ (Бургеланд) од краја фебруара 1915.⁵⁴

Губицима из 1914, напоменимо, треба прибродити и губитке код Валандова (један погинули официр и 268 војника, углавном регрута)⁵⁵ и код Албанског одреда у јуну 1915 „70 мртвих и рањених“.⁵⁶ Овај преглед губитака, као и претходни за умрле од болести од почетка рата до 1. августа 1915, води нас до прецизнијих података за први период рата до почетка дејстава у октобру 1915.

Бројеви из елабората Врховне команде за губитке у 1914. поновљени су у едицији *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, (Том VIII, vol. 1, 1933), јер су у септембру били достављени пуковнику Фурнијеу. Податке из овог елабората користио је и пре ове едиције генерал Драгиша Пандуровић у својим радовима.⁵⁷

52 Војни архив, Пописник 3, к. 56, ф 4, док. 31/1-12. Штаб ВК, Ађутантско одељење, 29. септембра 1915 доставља начелнику Оперативног одељења ВК губитке војске у рату против Аустро-Угарске 1914.

53 Видети: Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, 273. - Прве податке преко Црвеног крста Србија је добила у октобру 1914. за 154 официра и 7.647 војника. Истим путем у новембру 1914. добијен је списак свих 5.188 заробљених војника углавном из 13. и 15. пука Тимочке дивизије (после Чеврртије и Легата) који ће *Српске новине* објавити у фебруару 1915. (Денда, „Српски ратни заробљеници“, 271). Оливера Делић наводи број 5.257 за пролазни логор у Сремској Митровици. Ту је један број умро. (Оливера Делић, *Нестали српски ратни заробљеници и интернирани цивили. Сабирни логор у Сремској Митровици (1915-1916)*, (Нови Сад: Прометеј, РТС, 2019), 18).

54 Мирчета Вемић, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914-1918“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 147 (2/2014), 201-234.

55 ВРС, том 8, 97. - Половином априла погинула су два официра и 181 војник. *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 2, 1915 (јануар-јул), прир. Љ. Шкодрић, А. Марковић, Б. Богдановић, (Београд, 2015), 366.

56 Извештај команде трупа Нових области министру војном о напредовању Охридског одреда у правцу Тиране, 9. јун 1915, *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 2, 1915, 461, 479.

57 Видети нап. 44. - Овај документ је користио историчар Далибор Денда у својим радовима пре шест година и навео му архивску сигнатуру. Видети: Денда, „Српски заробљеници Централних сила“, *Лексикон Првог светског рата у Србији*; Исти, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*.

Уз наведене табеле са бројевима у пешадији, артиљерији, коњици, инжењерији и др., стављена је следећа примедба: „Ови укупни бројеви представљају суме губитака за све поједине борбе пукова у току рата 1914 године. У листама губитака је исти војник који се два пута јављао као губитак вођен под једним редним бројем, услед чега ови укупни бројеви за пукове диферирају по негде од оних у листама губитака.“

Ово је приметно кад се упореде бројеви за губитке које је Врховна команда прикупила до 31. маја 1915. године. За шеснаест пукова првог, другог и трећег позива укупан број погинулих износио је 6.411 и 23.974 евидентирана рањавања. За исте пукове после свих провера број погинулих износи 6.042, а евидентираних рањавања 23.503.⁵⁸ Наводимо пример из кога се види колико је то био захтеван посао како би се избегла двострука или вишеструка понављања или грешке. У свом сведочењу, некадашњи борац 8. пука првог позива, после боловања од ране и вишеструких комисија за оцену способности, налази своју јединицу у мају 1915: „И отидем у јединицу. Кад – јединица неће да ме прими! Каже списак да сам ја погинуо. Али пошто сам ја жив, ондак неће да ме приму.“⁵⁹

Федор Живковић 1936. наводи садржај једног српског поверљивог документа којег се домогла аустроугарска служба 22. децембра 1914. из кога се види да је српска војска до тада имала 22.000 мртвих, 91.000 рањених и 19.000 заробљених.⁶⁰ Изгледа да је аустро-

58 Министарство војно Краљевине Србије доставља Министарству иностраних дела Краљевине Србије извештаје о броју рањених и погинулих у српској војсци у 1914. години, као и преглед материјалних трошкова рата 1914, *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 2, 1915, 510–511. Извештај је израдило Оперативно одељење, а потписао га је 31. маја 1915, по заповести начелника, пуковник Живко Павловић. У истом извештају наведено је да све остале јединице хитно среде и доставе податке, за шта ће требати три до четири месеца. То ће бити основ за велики, детаљни извештај претходно наведен.

59 Драгутин Пауновић, Милија Ђорђевић, *Три силе притисле Србијицу, приче Солунаца*, (Београд: Народна књига, 1985), 40. Сведочење Љубомира Миловановог Батинића (р. 1893) из Азање.

60 Федор Живковић, „Статистички прилози за улогу српске војске у рату за ослобођење и уједињење 1914–1918 године“, *Ратник*, 1936, св. I, 66–79, 69, (према: *Osterreich-Ungarns Letzer Krieg 1914–1918*, Band 1, (Wien, 1930)). - Овај број ће користити Петар Томац, *Први светски рат 1914–1918*, (Београд, 1973), 164. Љ. Димић и М. Радојевић сматрају, из контекста вероватно за Колубарску битку, да „подаци о српским губицима ни данас нису познати“. Преносе бројеве наведене код Томца (Димић, Радојевић, *Србија у Великом рату*, 126–127, нап. 98). Генерал Живко Павловић у књизи *Битка на Јадру августа 1914 године*, 540–541, наводи губитке за прву фазу: погинулих 2.068, рањених 11.519, умрлих од рана у болни-

угарска служба ухватила телеграм бр. 4671 отпремљен из Крагујевца од Врховне команде министру војном у Ниш 21. децембра 1914.⁶¹ Ово су управо бројеви којима ће се у српским документима баратаи после провере 1915. Касније је ревидиран укупан број несталих (заробљених) на 45.000 и делом код рањеника на 97.044.

Занимљиво је како је недавно једна група историчара разрешила дискрепанцију или контроверзу око велике разлике између бројева губитака за 1914. годину у Мемоару (на српском – 69.022), у последњем поднеску у Комисији за репарације у мају 1921. (86.225 мртвих) и, по нама, у једино валидном прегледу губитака који је рађен за интерне потребе и скрупулотно провераван – 22.276 погинулих. Како нису могли да избегну чињеницу да су се ови подаци већ појављивали у литератури, они објашњавају: „Како се са сигурношћу није могао утврдити стварни број погинулих војних лица у 1914, војне власти су инсистирале на најмањем сигурном броју жртава који је износио 22.276.“⁶²

Осим за тачну судбину несталих (око 45.000) односно заробљених (најмањи број утврђених до краја 1914. је 31.000) који у то време споро пристижу, војне власти нигде „не инсистирају на најмањем броју“. Ни у једном обраћању тада, колико нам је познато, нема таквог „инсистирања“. То је прикупљан и провераван податак, како се и у самом елаборату наводи. Није рађен ни за какве послератне конференције са другим посебним циљем осим интерног сагледавања стања. Овај елаборат прати и један о умирању од болести, како смо

цама 68 (у августу) и несталих 2.902. Ако се ови бројеви одузму одукупно утврђених губитака за операције 1914, онда је током фазе после Церске битке погинуо 20.691 војник, од рана и болести по болницама су умрла 2.504, а несталих/заробљених је било 42.538. Евидентирано је још 85.525 рањених и болесних.

61 М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић, Б. Богдановић, *Почиње рат: 1914 у документима Архива Србије*, (Београд: Архив Србије, 2014), 243, (према: АС, МИД, ПО, 1914, ф. XI, 1, дос. II). - У телеграму је, уз поменуте бројеве од почетка рата до 18. децембра, наведено: „Спроводећи горње, част ми је доставити да је Начелник Штаба мишљења да наше губитке још не би требало предавати јавности, да непријатељ не би знао за наш велики расход у снази, који не стоји у размери са извором за попуњу. (...) Пуковник Жив. Павловић“. У оригиналу (фото-факсимил) српског телеграма стоји за заробљене 15.000, а прва два бројчана исказа су иста. Овај докуменат је прекуцан у: *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 1, 1914, док. 811, 632–633.

62 А. Животић, М. Мраовић, М. Милетић, „Српски војни губици 1914. Прилог истраживању“, *Зборник Матице српске за историју* 1/2019, 89–90. - У овом раду објављен је цео документ са сређеним губицима из септембра 1915. који смо и сами користили претходних година.

навели, и који је предат, колико знамо, само најближем француском савезнику.

Из периодичних извештаја које је Санитетско одељење достављало министру војном 1914. може се прецизно видети кретање броја рањених и болесних и коначан број умрлих од рана и болести по свим болницама до 27. децембра 1914. Укупно је умрло болесних и рањених 2.572 (табела бр. 1 у прилогу).⁶³

Наведени документ Санитетског одељења из септембра 1915. даје нам преглед болесних и умрлих од болести током 1914. до 1. августа 1915. Овим се коначно приближавамо тачнијем одговору на то колико је војних обвезника заиста умрло од тифуса. Бројчани показатељи су за сваки месец рата. Укупно је по тој евиденцији од почетка рата до 1. августа 1915, од разних болести умрло 16.475 војника. У току 1914. године 1.340, а током седам месеци 1915. још 13.569.⁶⁴ Уз податке о броју болесних од свих болести, додали смо месечне евиденције др Симе Карановића о броју болесних од три врсте тифуса, из којих се види да су они почетком 1915. чинили око половине свих оболелих (табела бр. 3 у прилогу).⁶⁵ Карановићеве бројеве су користили и други.⁶⁶ Број оболелих, на његово тражење, добијао је и британски лекар Хантер, који их је објавио у својој књизи.⁶⁷ Они се понегде мало разликују од Карановићевих.⁶⁸

63 Оригинални документи Санитетског одељења се налазе у оставштини ратног министра војног Душана Стефановића (АСАНУ, 9701/1, Оставштина генерала Душана Стефановића). У приређеној књизи ове грађе (Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914*, (Београд: Медија центар одбрана, 2017)), историчар Александар Животић испушта податак да је „од почетка рата до данас умрло по свим болницама 2.572“ и уместо тога наводи за 27. XII 1914: „умрло данас 58, умрло свега 2.572“ (стр. 796). Ово може да промени смисао. Такође, уз преглед боловања и умирања за 10/23. новембар испушта формулацију „до данас“ и наводи: „Данас умрло по свим болницама 1.670“ (стр. 627).

64 *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Tom VIII, vol. 1, Annexes, 2 vol. 80–81.

65 Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 330 (табела), 335. „Тачних статистичких података о броју оболелих и умрлих од пегавца у ово доба нема. По мишљењу тадањег начелника Војног Санитета др Симе Карановића у војсци је од пегавца умрло око 30.000 до 35.000 душа. Број умрлих у народу је такође статистички непознат“.

66 Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски војни санитет у Првом светском рату*, 281; Миле Бјелајац, „Процене ратних губитака“, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, (Београд: ИСИ-ДИС, 2015), 357–362.

67 Hunter, *The Serbian Epidemics of Typhus*, 58, табела боловања, прилив нових болесника по сва три тифуса.

68 Карановић за јануар 1915. даје 8.630 (Хантер 31. 1. наводи 7.906), за фебруар 14.078 (Хантер 25. 2. наводи 12.602), за март 17.198 (Хантер 27. 3. – 18.557), за

Претходна документа била су припремана у време дуготрајног, готово деветомесечног примирја и у ситуацији када су команде и установе располагале потребном архивом.

Остају до краја неразјашњени укупни трајни губици за борбе од октобра 1915. и током повлачења кроз Црну Гору и Албанију. Поред неких прецизних података које смо већ навели, углавном су првљене процене.

После реорганизације, Оперативно одељење Врховне команде пратило је бројно стање на лицу и у расходу за период од реорганизације на Крфу до завршетка операција 1918, а Санитетско одељење је прикупљало податке из српских и савезничких болница. Ти подаци су размењивани са савезничком командом Источне војске. Према тим подацима, до 1. августа 1918. погинула су 284 официра и 5.525 војника, рањено 24.886, контузовано 3.019, нестало 2.608, умрло од маларије 412, од срдоболе 108, од тифуса 60, од пегавца 4. Укупно је по болницама до децембра 1916. умрло од рана и болести 1.701 лице. У пробоју фронта и завршним операцијама до примирја погинуо је и умро 681 официр и војник, 3.206 је рањено, а нестало 132.⁶⁹ Подаци за српску војску којима је располагала команда Источне војске су готово идентични. За период од августа 1916, дакле од почетка операција на фронту, до априла 1918. наводи се да су погинула 283 официра, 46 њих је нестало, погинуло је 5.507 подофицира и војника, а нестало 2.550, рањена су 1.054 официра и 22.669 војника, контузовано 3.011. У француским документима се наводи да је по свим болницама до тада умрло 3.106 српских официра и војника. За период од априла од краја јула 1918. наводи се да је погинуло још пет официра и 173 војника, а да их је 113 нестало. За период завршних операција наводе се исти подаци и упоређују са губицима француске 122. и 17. колонијалне дивизије (563 погинула, 163 нестала и 2.723 рањена), дакле нешто ниже бројке него целокупна српска војска.⁷⁰

април 8.998 (Хантер 30. 4. – 10.820), за мај 4.318 (Хантер 31. 5. – 4.928), за 4. јун Хантер наводи 4.692. Разлике су вероватно условљене даном када је Карановић правио пресек. Бројеви се углавном подударају.

69 Dragiša Pandurović, *Taktička upotreba pešadijskog oružja i vatre u našim prošlim ratovima (od 1912–1918. g.)*, (Beograd, 1926), 90–91; Станојевић, *Историја српског војног санитета*, 400–401; „За вечити спомен на 9.303 официра, подофицира, каплара и редова“, *Ратник*, 1938, св. IX, 188. Помен је посвећен погинулим и умрлим од августа 1916. до примирја на Дунаву 1918.

70 *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Tom VIII, vol. 3, 89; *Isto*, vol. 2, Appendice 2, tableau VII, 632. Занимљиво је да је француска војска од 20. 9. 1918. до јануара

У историографији је често коришћен један документ збирног карактера о губицима из 1914. и 1915. који је припремљен у условима избеглиштва на Крфу (Солуну) и представља одговор Министарства војног на захтев владе да се у једном рапорту представе „напори и жртве у људству и стоци, материјалу и готовом новцу“ од почетка рата до краја реорганизације. Документ је предат влади тек 22. децембра 1917. године.⁷¹ У допису се на извештај начин поставља ограда од његове валидности: „Прилике под којима је извршено повлачење наше војске а које нас и данас прате, нису допустиле командама и установама да евакуишу своје архиве, књиге и документе на основу којих би се овај рачун могао тачно саставити и завршити много пре и много потпуније. У недостатку података и материјала за израду овог посла, морали су се од команда и установа прикупљати подаци, који су састављени и подношени на основу заосталих докумената а у недостатку ових на основу личних забележака, подсећању команданата и старешина и по познавању ствари и прилика, других чињеница и позитивних извора, морало се као основ узети: формација војске, прописи о опреми и њеном наоружању и тек после свега тога могло се приступити дефинитивној изради овога прорачуна. (...) овај прорачун не представља апсолутно тачне цифре, нити може да буде онакав како би то требало (...) али ће он приближно и доста верно представити напоре и жртве, које је Србија и њена војска поднела у овоме великом светском рату.“⁷²

У овом документу се процењује да је било 707.343 мобилисана, од тога у старим границама 607.343, а у новим областима 100.000.⁷³

1919. имала 21.683 болесних од грипа од којих су 3.224 умрла! За српску војску се не наводи да је била у тој фази захваћена грипом.

71 Архив Србије, Варија, 3776, Министарство Војно, Опште Војно Одељење, Ђен. Одсек Пов. Ф.Ђ.О.Бр. 8262, 9. Децембра 1917, Солун, Потпис генерала Божицара Терзића. - Из документа се види да је влада тражила 26. 9. 1916. да се да одговор „прорачун о коштању овог нашег рата од 12. јула 1914, као дана мобилизације, па до 1. јула 1916 год, као дана завршене реорганизације наше војске“.

72 Овај документ се налази и у фонду АС, МИД, ПО, 1916, ф. VIII, ров. 817, 9/22. XII 1917 (видети: Висковић, „Евакуација српске војске“, 152, нап. 89).

73 Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912-1915)*, (Београд: Филозофски факултет, 2013), 219, 221. (према: ВА, П 3, к 73, ф 2, док. 61). - Број људства мобилисан у новим областима износио је 69.984 обвезника, а обавезу је избегло 29.509 евидентираних. Ибарска дивизијска област је директно давала регруте за оперативну војску, а на својој територији је у јулу 1915. имала 2.496 обвезника (АСАНУ 14447/ П/6, Табела са бројним прегледом оперативних јединица српске војске и територијалних команди). Табелу је за поједине податке користио и Јагодић у: *Нови крајеви Србије*, 225.

На бојном пољу до евакуације на Крф погинуо је 45.861 војник, а умрла су 69.022, односно сахрањена су 114.883. Сматрало се да је непријатељ заробио 58.155 војника, а да је код куће остао трећи позив и последња одбрана и по болницама 138.600. У истом документу се накнадно прави и друга калкулација, смањује се број умрлих од рана и болести на 62.022, али додаје 56.843 умрла „од осталих болести“, што чини 171.725 трајних губитака и изражава се нада да је остало живих у ропству 189.912. За умрле на Крфу наведена је бројка од 7.751.⁷⁴ Остаје помало нејасно зашто нису коришћени бројеви које је имало Оперативно одељење ВК и доставило их у пролеће 1917. Ађутантском одељењу. Ови документи из Оперативног дневника ВК су објављени у едицији *Велики рат Србије*. Укупни губици су тако срачунати на 311.637. Министарство војно је полазило од рачунице да од укупно мобилисаних 700.000, када се одузму напред процењени губици и број евакуисаних на Крф, недостаје 243.877. То су решили тако што су прво одузели број последње одбране и трећег позива 96.475, који су „сви остали у Србији“, онда губитак кроз Албанију представља 143.477 – 150.000. Историчар Петар Опачић, у научном апарату такође наводи број од 143.477, али у основном тексту своје књиге пише да је српска војска изгубила 390.228 војника и старешина, а да је остатак око 158.000 био пребачен на Крф.⁷⁵

Приређивачи нису узели у обзир документ из септембра 1915, који им није био при руци или су имали тек нешто од његових варијанти. Нису изгледа користили или нису имали документа која је у свом поседу имао претходни министар војни Раде Бојовић. У међувремену, почели су преко Црвеног крста пристизати подаци о заробљенима. Рапорт који је влада добила крајем децембра 1917. по неким бројчаним показатељима сличан је ономе што ће два месеца после примирја бити достављено делегацији на Конференцији мира.

Такође је евидентно да нису узимали у обзир извештај Оперативног одељења за податке колика је снага армије, бораца и небораца била у јулу 1915.⁷⁶ и пред операције у октобру 1915. Заобиђен

74 А. Недок наводи далеко веће бројеве. Пише да је на Крфу умрло између 9.500 и 10.000 војника и у Бизерти још 1.500. Наводи да је на Крфу свега покопано 1.200 (Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски санитет у Првом светском рату*, 101). Ми смо навели и друге бројеве у оптицају (видети наше напомене 41, 42, 46 и 47).

75 Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године. Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, (Београд, 1980), 16, нап. 9.

76 АСАНУ, 14447-II/6, Оставштина министра војног Радивоја Бојовића, оригинални документ. Преглед бројног стања за месец јули 1915: оперативна војска

је и податак да је почетком октобра целокупна српска војска имала на лицу 8.897 официра и 411.700 подофицира, војника и других, односно да је у борбеним јединицама било око 300.000 официра, подофицира и војника.⁷⁷ У претходном периоду погинулих, умрлих од рана и болести, тежих инвалида и палих у заробљеништво било је око 94.000.⁷⁸ У болницама се у септембру налазило још 1.786 рањених и 10.024 болесна.⁷⁹ Дакле, могло би се рећи да је за војску од по-

---

по списку 296.225 људи, 55.647 коња, 47.592 вола; територијалне команде на војишној просторији (Шумадијска, Дринска, Дунавска, Тимочка и Ибарска дивизијска област), укупно 43.672 лица, 2.940 коња, 6.783 вола; територијалне дивизијске области на позадној територији (Моравска, Битољска, Вардарска, Брегалничка и Косовска) укупно 90.854 лица, 9.928 коња, 4.833 вола. Укупно је по списку био 430.751 обвезник. У табели стоји напомена да нису унети заробљеници 30.000, добровољци Југословенске легије, заробљени Јужни Словени и тч. 4 30.000 регрута. Потпис, шеф профијантског одсека Економског одељења, виши интендант Ст(аноје) Ристић. Класа регрута је била позвана тек 30. августа 1915. како би омогућила попуну губитака јер јединице немају допунску резерву (Врховна команда министру војном, Ж. Павловић). Видети: *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 3, 1915, 110). У јулу 1915. било је на храни Министарства војног 520.000 људи (заједно са заробљеницима) и 130.000 грла стоке. У просеку 30 милиона месечно. Десет посто од ове суме ишло је на Црну Гору. (Министар финансија Лазар Пачу посланику у Лондону 27 јула 1915, *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 2, 1915, 627).

- 77 Живковић, „Статистички прилози“, 74–75. - У северној Србији 7.447 официра и 343.791 војник и новим областима 1.450 официра и 67.906 војника. Укупно око 250.000 пушака. *ВРС*, књ. 9, 1926, 18–20: српска снага 288,1/2 батаљона, 40 ескадрона, 678 топова. У овом издању, сходно инструкцијама, не наводе се укупни бројеви оперативне војске. Ове бројеве за јединице, наведене у *ВРС* такође наводи и Ф. Живковић („Статистички прилози“, 75). А. Недок, у: Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски санитет у Првом светском рату*, 94. За бројеве официра и војника у октобру 1915. и Живковић и Недок се користе подацима и табелама из књиге пуковника Ђорђа Богдановића, *Повлачење српске војске ка приморју и оснивање интендантске базе у Драчу и Скадру, са 2 прегледне карте*, (Загреб, 1927). Ђ. Богдановић је био главни интендант српске војске гј. начелник Интендантуре Врховне команде до смене у Скадру 1915. У овој књизи он наводи да је људи било 420.597 (351.241 на северу и 69.356 у новим областима), 71.200 коња и 65.700 волова. Податке о 420.000 за октобар 1915. наводи и генерал Миљивоје Алимпић (*Солунски фронт*, 60) и да је после свега спашено око 150.000.
- 78 Овде смо урачунали 22.276 погинулих и 2.572 умрла по болницама, 45.159 одведених у заробљеништво или несталих 1914, умрлих током првих седам месеци 1915. од болести – 13.569 и бар трећину инвалида који су евидентирани за Србију, дакле око 10.000 (од 29.522), погинулих код Валандова и у Албанији у пролеће 1915. око 350, што би чинило око 93.926 трајних губитака.
- 79 Француска је процена, на основу достављених српских података о губицима за 1914. и 1915. (до 1. августа) и снази „класе 1915“ била да је оперативна

четка рата до октобра 1915. било укупно до тада ангажовано око 532.000 обвезника.

Осим делимичних података за 1915, није познат целокупан број погинулих и оних који су страдали у Албанији. Поред изнесених података за умрле и погинуле у 1915, знамо да је после рата укупно 118.000 породица пријавило губитак војника. Знамо колика је била оперативна снага српске војске 12. августа и 1. септембра 1914, знамо колика је била оперативна снага српске војске крајем јула 1915. и њена оперативна снага 1. октобра 1915, знамо колико је војника евакуисано и знамо колико их је непријатељ током операција 1915. заробио. Међу заробљенима је и око 25.000 теже рањених и болесних, заједно са 46 лекара који су остављени. Разлика представља неки оријентир о коликом броју нерасветљених случајева треба да трагамо.

Стање српске војске на дан **1/14. септембра 1914.** износило је: **3.758 официра, 225.943 подофицира и војника бораца са 45.781 неборцем**, или укупно **оперативне снаге 275.482** обвезника. Ови подаци су сабрани после Церске битке. На исти дан у расходу у целој оперативној армији било је што болесно, рањено или заробљено 543 официра, 46.540 подофицира и војника, 3.711 небораца или укупно 50.794.⁸⁰ До октобра 1915. укључено је у оперативну армију још око 120.000–140.000 регрута и обвезника.⁸¹ Према „Прегле-

---

армија могла имати у септембру 1915. највише до 350.000 људи (*Les Armées françaises dans la Grande guerre*, Tom VIII vol. 1, Annexes 2 volume, 79–80). Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, 274, наводи 404.020 као укупне ефикативне (ВА, П 3, к 4, ф 1, 3/1, Бројно стање целокупне војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23 септембра (стари календар – М. Б.) 1915). Денда наводи да је према немачким изворима српска војска изгубила 94.000 погинулих и рањених и да је заробљено 174.000 (према: *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, Bd. IX, (Berlin 1933), 287). Амерички историчар Frayer такође користи немачке податке за заробљене. Он наводи да су у првој фази Немци и Аустроугари заробили 100.000, а да су Бугари пријавили 50.000. Касније, од краја новембра заробљено је још 16.000. С. Е. Ј. Frayer, *The Destruction of Serbia in 1915*, *East European Monographs*, (Columbia University Press, 1997).

80 Ђ. Богдановић, *Повлачење српске војске ка приморју*, Прилог бр. 1.

81 Перисић и др., *Почиње рат: 1914 у документима Архива Србије*, 153, (према: АС, МИД, ПО, ф. XI, 1, дос. II). У приложеној табели (факсимил документа) дат је преглед регрута Резервних трупа 1914. по окружним командама и местима обуке 1914. (Ниш, Алексинац, Крушевац, Пирот, Крагујевац), укупно 36.456. У списима министра војног се наводи да је из нових области било 7.745 регрута годишта 1890. и 1893, а регрути из старих области, њих 28.720, били су 1893. Годишта 1891. и 1892. ступила су у кадар у јануару 1914. (Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, 287). Дана 13/26. августа 1914. позвани су ђаци да ступе на курс резервних официра у Скопље (Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, 163). Ђаци су

ду попуне јединица регрутима у 1914. и 1915. години“, који је према подацима Оперативног одељења Врховне команде објављен 1932: прва партија од 39.131 упућена је у јединице у октобру 1914, друга партија 26.493 у децембру 1914, трећа партија 32.015 (6.000 мухамеданаца) у априлу 1915. Последња партија, према једном документу Инспектора резервних трупа, од 618 каплара и 26.514 била је укључена у јесен 1915.⁸² У мобилисане су се рачунали и сви који су били на војном издржавању и нису добијали плату, железничари, радници, поштанско особље и сл.

Зна се да је **првог октобра 1915.** српска армија **имала 420.000** бораца и небораца.⁸³ На Крф, у Бизерту и Солун стигло је **158.000** бораца и регрута, а непријатељ је **заробио 167.000**. Што чини 323.000 од почетних 420.000 српских војника, здравих и рањених. Дакле, за 1915. остаје нерасветљена судбина 98.000 бораца и осталих мобилисаних. Већ смо навели да је утврђено да је у одбрани Београда и Смедерева пало и умрло, према посмртним остацима, 3.767 официра и војника, да је погинуло, убијено и умрло 382 официра.⁸⁴ Један број је у спомен-костурницама. У три велике болнице приликом одступања у Скадру, Драчу и Фијери рачуна се 1.871 умрли од рана и болести. Дакле, то је 6.020. Поставља се питање каква је судбина осталих 92.000 бораца. Генерал Милан Недић из Саобраћајног одељења ВК проценио је као вероватне губитке кроз Албанију на око 20.000 према прегледима јединица које су јављале бројно стање прили-

---

ступили 15/28. августа, њих 1.322 од 1.640 приспелих (Перишић и др., *Почиње рат: 1914*, 175). Крајем септембра на северни фронт кренуће из нових области четири кадровска пука са око 8.394 особе (Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, 287, 301, 309). Нешто раније, 6/18. августа већ је послат на Дрину 12. кадровски пук, потом су од септембра следили 6, 7, 8, 9. и 10. кадровски пук. До повлачења из Србије у војску је укључено годиште 1894. и крајем августа 1915. позвана је класа 1895. да ступи у септембру. Свака класа је рачуната на око 30.000 људи. Трупе су попуњаване неборцима, реконвалесцентима, раније ослобођенима од службе војске, добровољцима ван Србије.

82 Оперативно одељење ВК Ађутантском одељењу ВК 26 априла 1917, *ВРС*, књ. XXII, (Београд, 1932), 200–201. - У овом документу уз сваку партију наведена су наређења министра војног о упућивању и решења ВК о укључивању. За последњу партију недостајао је документ наредбе министра па се Оперативно одељење у припреми Прегледа ослонило на поменути документ Инспектора резервних трупа.

83 Живковић, „Статистички прилози“, 74–75; Ђ. Богдановић, *Повлачење српске војске ка приморју*, 10; Алимпић, *Солунски фронт*, 60; А. Недоку: Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски санитет у Првом светском рату*, 94.

84 Према листама погинулих, умрлих и несталих официра који су пострадали после 1. августа 1915.

ком повлачења. Рачуна се да је у одступање кренуло нешто више од 170.000. Ђорђе Богдановић, главни интендант, према прорачунима и информацијама из армија и Врховне команде, наводи да је оперативна војска до краја октобра била смањена за трећину и да је она до 8/21. новембра била преполовљена. До Призрена и Метохије је стигло 200.000. Он ће на једном месту у својој књизи дискретно упозорити да је било и других разлога за смањење ефектива осим последица борбених дејстава и упутиће читаоца на табелу Б у прилогу. Тамо је навео: „Осуло се у повлачењу кроз Отаџбину највише и страдало од последица повлачења“.⁸⁵ Генерал Алимпић ће 1967. дати веће бројеве, калкулисао је да је у повлачење кренуло 220.000 војске.⁸⁶ Из те претпоставке, поменути аутори наводе да је у повлачењу пропало или заробљено 60.000 односно 70.000.

Тачан број колико је кренуло војске у одступање није дефинитивно утврђен. Богдановић не уводи у калкулацију осипање после Призрена и после преласка старе границе на реци Ситници.

О масовном, самовољном напуштању јединица има доста података. Сви команданти су јављали да су војници, па чак и официри почели у масама да напуштају јединице и да се враћају. Комбиновану дивизију је код Спаса напустило око 5.000 људи, од укупно 11.000 колико је до тада имала.⁸⁷ Велики је одлив био из обе Тимочке дивизије, али и других јединица. Сабирајући губитке свог 1. вода (4. чета, 1. батаљон 17. пука) за целу 1915. годину, командир наводи да су дезертирала (побегла) 34, један погинуо, 13 било рањено, један тешко болестан остао, двојица се предала непријатељу, а девет стигло на Крф. Из целе чете, пише, дезертирало је више од стотину, из целог батаљона овог пука само код Пећи једне ноћи побегло је 200-300 људи.⁸⁸ Можемо да наведемо 5. кадровски пук придодат Шумадијској дивизији другог позива. Њега су попуњавали војници из источне Македоније и дезертерство је било масовно. Почело је на граничном фронту, а потом се наставило у току повлачења. Само једне ноћи, 27/28. новембра, побегло је 200 људи, 29. новембра још 352, а до 2. децем-

85 Ђ. Богдановић, *Повлачење српске војске ка приморју*, 55, 148.

86 Алимпић, *Солунски фронт*, 60, фн 72. - Алимпић је, за разлику од Богдановића и Недића, био на нижим дужностима командира у инжињерији и у Саобраћајном одељењу.

87 Петар I Карађорђевић, *Ратни дневник 1915-1916*, прир. Драгољуб Живојиновић, (Београд, 1984), 148.

88 Станислав Краков, *Ратни дневници 1912-1916*, прир. Мирко Демић, (Нови Сад - Београд: Прометеј - РТС, 2019), 180, 213-214.

бра још 208. Од Плава пук је наставио са 827 људи, а на Крф је сти- гао са 548.⁸⁹ О томе пише и помоћник начелника Штаба Врховне ко- манде Живко Павловић. Он наводи, према извештају из Шумадијске дивизије I позива, да „бегство из команде и одрицање послушности својим старешинама узело је толико маха да су официри немоћни да ове спрече“. Или, по извештају Дунавске дивизије I позива: „Од преласка наших јединица преко старе границе (...) знатно се повећао број несталих војника, и ако борби у томе времену није било.“ Тако се наводи да је само у току два дана из 9. пешадијског пука побегло 69 војника, из 18. пешадијског пука 144, из IV прекобројног пука осам подофицира и 62 војника, а на маршу претходног дана 21 војник. Из артиљеријског пука, из појединих батерија 54, 72 и 20 војника, из телеграфског одељења команде седам војника; из Браничевског одреда III позива 131, из Кадровског пука 89 војника.⁹⁰ Командант Моравске дивизије II позива оставио је забележено: „А како је про- сторија, на којој се већ неколико дана борила дивизија, територија Моравске дивизије II позива, а искључиво 2. пешадијског пука II по- зива, то се запазило, од како смо прешли стару границу, да се број- но стање по пуковима смањује, а нарочито код 2. пешадијског пука II позива тако да је данас број пушака по пуковима следећи: у 1. пуку 1.528, у 2. пуку 508 (нагласио М. Б.), у 3. пуку 2.015, дакле свега 4.051, са 10 пуком I позива који броји 2.034“.⁹¹ Стеван Јаковљевић бележи стање код Шумадијске дивизије I позива на прилазима Митровици: „Неки се колебају, пођу, други их сретну и онда се врате, изнурени телом, измучени душевним колебањем (...) Коморе се увелико осипају. Изван Митровице почела је и пешадија, док су артиљерци још увек везани својим осећањима за оруђа. (...) А из суседног пешачког пука отишла цела једна чета.“⁹² Генерал Павле Јуришић Штурм извештава Врховну команду 10. децембра да је „већ по преласку Сит- нице настало је бекство и предавање непријатељу“, а војвода Мишић

89 *Ратовање Петог пешадијског пука „Краља Милана“ 1912–1920*, (Ваљево, 1998), 44–53.

90 Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915 године*, (Београд, 2017), 799, 805, 816–817. - Из Тимочке дивизије другог позива у току једне ноћи побегло 132, из 11. пука Шумадијске дивизије у току једне ноћи 189 и један резервни официр. Генерал Светомир Ђукић, *Мемоари, Први светски рат*, књ. 2, (Београд: Одбрана, 2015), 152–155.

91 Љубомир И. Милић, *Моравска дивизија II позива*, књ. 1–2, прир. проф. др Александар Животић, (Београд: Медија центар Одбрана, 2018), II/692.

92 Стеван Јаковљевић, *Српска трилогија, Под крстом*, (Београд: Просвета, 1968), 101, 111.

21. децембра прослеђује Врховној команди извештај Дринске дивизије другог позива: „поново побегло 863 војника из 6. пешадијског пука другог позива (...) пук скоро не постоји“.⁹³

Колико је било дезертера од оне 92.000 људи који нису стигли до приморја, не зна се тачно. Део њих учествовао је у Топличком устанку, а део се придружио наступајућим јединицама 1918. Један део свакако спада у трајне губитке током два и по месеца тешких борби и при повлачењу кроз Албанију. Тај број ваља реконструисати на основу сачуване грађе дивизија, пукова и одреда. Процене Врховне команде су да је погинуо сличан број као и 1914, а о рањенима се спекулисало.⁹⁴ Немачке процене из 1915. говоре да је било 94.000 погинулих и рањених и 174.000 заробљених.⁹⁵

Од 2013. у оквиру Војног архива поново је, после 85 година, покренут пројекат евидентирања војних и цивилних губитака у Првом светском рату. У први мах, на основу различитих извора, пописано је 322.987 имена војних и цивилних лица, а потом проверама и елиминисањем појединих преклапања број је спуштен на 281.821.⁹⁶ Наслов објављене едиције је ужи од наведене иницијативе Генералштаба из 1930. (пали од 1912. до 1918),⁹⁷ али ова едиција садржајно обухвата пале 1912–1920, укључујући добровољце, припаднике црногорске, аустроугарске, бугарске, турске и других војски у којима су се нашли будући грађани уједињене Југославије. За период 1919–1920. наведени су официри, војници, регрути и жандарми из свих крајева нове краљевине.⁹⁸

93 Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 260, нап. 3 (према ВРС, XIII, 253, 362).

94 Извештај од 22. децембра 1917, видети напомену 71.

95 Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, 274 (према: *Der Weltkrieg 1914 bis 1918*, Bd. IX, (Berlin, 1933), 287).

96 *Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату*, Архивска грађа Војног архива, књ. 1–12, (Београд: Министарство одбране Републике Србије, 2019).

97 Б. Богдановић, *Велики рат*, 145. - Историјско одељење Генералштаба упутило је, на захтев Министарства правде, распис свим начелствима за прикупљање документације за пале 1912–1918.

98 Овај вредан цивилизацијски подухват у даљој провери показује да има још места за елиминисање евидентних преклапања или разрешења за оне који су наведени као „рањени“, „нестали“, „побегли“, „заробљени“, „ступили у болницу“, „отпуштени из болнице“ или једноставно без датума смрти. На узорку од 2.390 (део прве књиге) бар два погинула официра се двоструко помињу, а два рањена такође двоструко, 27 рањених и контузованих официра којих нема у до сада објављеним листама мртвих, умрлих и трајно несталих (*Ратник*, 1921–1925 и другим документима војске Краљевине СХС). Један потпоручник је чак

Наведимо и неке стране ауторе који су правили прегледне листе војних губитака земаља учесница у Првом светском рату. Британски историчар Најл Фергусон наводи за губитке главних земаља учесница британске службене податке, потом ревидиране податке, војнике у заробљеништву и рањене. Тако према службеним британским подацима пише да је погинуло 45.000, потом да је ревидирани број 278.000, у заробљеништву 70.423, а рањених 133.148. Три од ова четири броја подсећају на бројеве које је Министарство војно доставило Пашићу 22. децембра 1917. како би их он користио у иностраној акцији.⁹⁹ Француски историчари Франсоа Коше и Реми Порт у свом делу истичу да готово за све државе постоје осцилације у бројевима погинулих и умрлих. Те варијације су драстичне. За Србију је наведено да је погинулих/умрлих 127.500, рањених 133.100 и заробљеника/несталих 153.000. За Краљевину СХС распон осцилира између 365.000 и 690.000.¹⁰⁰ Француски историчар Фредерик ле Моал у свом делу наводи да је погинуло или умрло скоро 450.000 војника и 800.000 цивила, што чини 33% популације Србије из 1912. године.¹⁰¹ Наведимо и неке тадашње савременике. Тако Луиђи Вилари, италијански војни представник код савезничке Источне војске у Солуну, у својој поратној књизи 1922. наводи да су Срби током рата изгубили 45.000 погинулих, 133.000 рањених, било је 70.423 заробљена и 82.535 несталих.¹⁰² Видимо да су ови бројеви са краја 1917. готово исти са онима које користе Коше, Порт и Фергусон.

У аустријској службеној историји Великог рата наведено је да је Србија укупно мобилисала 600.000 људи, да је умрло или погинуло 120.000 и да је било заробљено 200.000.¹⁰³

Поставља се питање: колико је стварно било мобилисаних?

четири пута наведен, два пута за време његовог ратовања у Добровољачком корпусу у Русији, а два пута као командир у 7. пешадијском пуку на Солунском фронту. У сва четири случаја се наводи његово рањавање. Око 10% су српски и црногорски губици из балканских ратова, 10% су цивилне жртве (углавном интернирци) и 3,7% губуци после 1918.

99 Niall Ferguson, *Pity of the War*, (New York: Basic Book, 1999), 295.

100 *Dictionnaire de la Grande guerre 1914-1918*, dir. François Cochet et Rémy Porte, (Paris: Robert Laffont, 2008), 811-812. - Они су се ослањали на два рада са службеним статистикама из 1925. и 1937.

101 Frédéric le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire 1914-1918*, (Paris: Editions 14-18, 2008), 231. - Ле Моал узима бројеве од српског историчара Душана Батаковића.

102 Луиђи Вилари, *Солунски фронт*, (Нови Сад – Београд: Прометеј-РТС, 2018), 361, (Luigi Villari, *The Macedonian Campaign*, (London, 1922)).

103 *Österreich-Ungarns Letzter Krieg*, том VII, Die Verluste der Kriegführenden Heere im Weltkrieg, Prilog 130.

У оперативну војску је приликом мобилизације подигнуто 213 батаљона пешадије (153 батаљона I позива), 50 ескадрона коњице и 528 топова. Било је 250.000 људи, од чега 180.000 бораца. За једну четвртину је недостајало пушака. Врховна команда и Министарство војно су располагали са још 100.000 трупа у позадини. У тај број улазила је већина трупа III позива (осим 27 батаљона у оперативној војсци) и један број допунских батаљона, регрути (резервне трупе) у Нишу, Крушевцу и Крагујевцу и Трупе нових области, Железничка команда, Главна војна пошта, санитетске установе и санитетски возови, интендантура, део артиљерије, инжињерије и др.¹⁰⁴ У прегледу који је израђен за Конференцију мира, за први месец рата наведено је да је целокупна српска војска имала 5.229 официра и 314.450 осталог људства.¹⁰⁵ Главни интендант српске војске пуковник Ђорђе Богдановић за бројну јачину оперативне војске, под датумом 1. септембар, наводи да је било 3.758 официра, 225.943 борца и 45.781 неборац или укупно 275.482.¹⁰⁶ Под истим датумом, у дорађиваном и често накнадно коментарисаном дневнику из рата, министар војни Душан Стефановић даје бројеве „пописаних“ обезника свих категорија и пописаних становника (4.700.000). Код њега је број официра и војних чиновника „по списку“ 7.521, а обезника првог позива по списку 292.617,¹⁰⁷ са осталима укупно 499.500.¹⁰⁸ „Усаглашени бројеви“ у Мемоару за септембар иду већ на 8.108 официра и осталих 509.206.¹⁰⁹

Средином октобра 1914, у Министарству војном су рачунали да свих обезника првог позива има 293.902, другог позива 92.099, трећег позива 69.362, санитет, болнице и профијантске колоне имали су 37.207, последња одбрана 22.650, укупно 515.220 „или округ-

104 Павловић, *Битка на Јадру*, 88–89.

105 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 248.

106 А. Недок у: Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски санитет у Првом светском рату*, 69–70. Табела преузета из дела Ђорђа Богдановића потписана датумом 1. септембар 1914.

107 За бројке код Стефановића видети: АСАНУ, 9701/1; Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, 333. - У оперативној војсци је било шест пешадијских дивизија првог позива и још два пука ван овог састава, те Коњичка дивизија са око 5.500 људи и један брдски артиљеријски пук. Све заједно то је било око 140.000 бораца/људи. Резервна војска, за коју се рачунало да има око 100.000 људи, била је мешовитог састава.

108 А. Недоку: Недок, Поповић, Тодоровић, *Српски санитет у Првом светском рату*, 68; Д. Стефановић, *Дневник 1914*, 333. У оригиналним архивским документима ова табела и објашњење су накнадно рађени и налепљени.

109 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 248, Tabela „Mesečno brojno stanje Srpske vojske“.

ло 500.000“ (у оригиналу – М. Б.) и 74.000 коња и 55.000 волова. Министар војни је у јануару 1915, антиципирајући долазак класе 1895. и губитке до тада, сматрао да треба набавити опреме за 270.000 бораца првог позива, 80.000 другог позива, укупно 350.000 оперативне армије и 150.000 осталих.¹¹⁰ И касније, од јануара 1915, рачуна се на округло „500.000“. Када се по овом броју израчунала месечна сума коштања рата (30 милиона), стављено је објашњење да је 10 посто суме издвојено за финансирање црногорске војске и одржавање заробљеника.¹¹¹ У табелама Мемоара, за октобар 1914, наводи се 10.773 официра и 563.444 осталих, за новембар 8.858 официра и 651.008 и за децембар 9.264 официра и чак 677.500 осталих.¹¹² Ово је заиста у супротности са констатацијом помоћника начелника Штаба ВК који моли владу у јануару 1915. да се губици за 1914. јавно не износе како их непријатељ не би сазнао јер „стоје у несразмеру са могућношћу попуне“.¹¹³

У прегледу стања министра војног Радивоја Бојовића, у јулу 1915, после свих трајних губитака које смо искалкулисали на око 100.000,¹¹⁴ био је 430.751 обвезник, а уз овај број је наведено да на списку није још 30.000 регрута. Све у свему, 460.000 људи или укупно од почетка рата 560.000 свих обвезника. Министарство је издржавало на храни још 30.000 заробљеника и, како смо већ навели, 1.786 старих рањеника, 10.024 болесних и црногорску војску.¹¹⁵ Крајњим напором у октобру је подигнута оперативна и резервна армија на ниво од 420.000. После пријема података о српским губицима из ранијег периода и снази „класе 1915“ француска процена је била да је српска војска могла у септембру имати 350.000 оперативне армије.¹¹⁶

Супротно овим изворима првог реда из актуелног времена, у Мемоару се наводи за укупан број мобилисаних у месецу јуну 10.228 официра и 790.554 остала, у јулу укупно 10.222 официра и 789.447 осталих и у августу 10.125 официра и 788.356 војника и мобилисаног људства.¹¹⁷

110 *Први светски рат у документима Архива Србије*, том 2, 1915, 48–49.

111 *Исто*.

112 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 248.

113 Видети напомену 62.

114 Видети нап. 78.

115 Видети нап. 76.

116 Видети више у напмени 76.

117 *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 248.

Генерал Душан Трифуновић, који је учествовао у раду делегације СХС у Паризу, у чланку за јавност „Крваве цифре“, под псеудонимом „Милес“, 1921. даје податке да је у 1914. било мобилисано 8.607 официра и 562.712 осталих, а у **1915. години 9.653 официра и 817.336 осталих**, те да је Србија од 1914. до 1919. укупно мобилисала 985.000 људи или 21,9% становништва.¹¹⁸ Бројеви су за 1914. нешто мањи од бројева у последњем извештају Делегације СХС Комисији за репарације, односно значајно већи за 1915. годину.¹¹⁹ Подсетимо да је у свом рапорту влади 22. децембра 1917. Министарство војно процењивало да је до повлачења укупно било мобилисано 707.343, од чега у старим границама 607.343.¹²⁰

Последњи број укупно мобилисаног људства достављен делегацији у Париз 1. марта 1921. износио је 10.125 официра и 778.536 осталог људства.¹²¹

Закључак

По свему судећи, према изворима саме Врховне команде и другим српским војним изворима, према штампаним изворима непријатељских држава оног времена, посебно за логоре и страдања у њима, затим према подацима из савезничких извора, као и према објављеним резултатима савремене српске историографије (о заробљеницима, инвалидима, војним губицима, страдалом свештенству, репресалијама у појединим регионима) не могу се, евидентно је, потврдити многи високи бројеви наведени у мемоарима владе Краљевине СХС Комисији за утврђивање ратне штете на Конференцији мира у Паризу. Ови бројеви, у њиховим различитим варијантама (на српском или француском), често су били или још увек јесу присутни у историјској литератури. Значајно се нпр. разликују подаци о трајним губицима у документима Врховне команде из ратног периода за 1914, 1915. (до октобра), 1916, 1917. и 1918. годину, потом бројеви које су прикупљали државни органи Краљевине СХС/

118 *Исто*, 256–257, Табела 1 и 2.

119 У овом прегледу, рачуна се да је до децембра 1914. било укупно мобилисано 9.246 официра и 677.500 људи, односно до августа 1915. године 10.125 официра и 778.536 осталих. *Pisanja generala Dušana Trifunovića*, 248.

120 Видети напомену бр. 73.

121 Видети напомену 25.

Југославије у међуратном периоду, од бројева који су поднети у две варијанте мемоара Мировној конференцији, односно били основа за расправе на Конференцији амбасадора о ратној штети и одште-ти. То је нарочито приметно код навођења ратних војних инвалида, страдалих и пропалих у логорима, удовица, броја умрлих цивила од епидемије тифуса (360.000), бројева страдалих кроз Албанију који премашују разлику између спашених, заробљених и несталих у односу на укупан број војске 1. октобра 1915. (420.000). Покушај да се између два рата прикупе подаци за пале војнике, како би се трајно обележили, није доведен до краја. Најновији напори у том правцу такође нису довршени. Пројекат је обухватио не само цивилне и војне губитке из Првог светског рата већ и оне из балканских ратова па све до 1920. године. Обухвата страдања српске и црногорске војске, добровољаца и погинулих у другим војскама или заједничкој војсци СХС од 1919. до 1920. На основу вишегодишњег искуства постали смо уверени да прави истраживачки проблем представљају војни губици од октобра 1915. до доласка војске на Крф. Нешто је било могуће утврдити, али то су мањи бројеви. Није још увек дефинитивно утврђена стварна судбина око 92.000 оних који су или погинули, умрли од рана и болести, допали заробљеништва или се безбедно вратили кући после дезертирања у новембру 1915. Један број се прикључивао војсци у наступању 1918, а један број је учествовао у Топличком устанку. Као и увек, већи истраживачки проблем је покушај утврђивања страдања цивилног становништва, па и демографских прилика под окупацијом, природне смртности због тешких услова. За сада смо мање на трагу верификованим бројевима а више на проценама. Ако бисмо наставили трагом бројева који су усаглашавани и достављани Конференцији мира у више наврата: за који број трајних војничких губитака се одредити – **369.811, 402.435** или (у литератури) **595.155**? Такође, **за који број укупних жртава, да ли милион или 1.274.000, да ли за 40% мушке популације или 30%**? Ове дилеме просто проистичу из увида у стручну или популарну историјску литературу, па и уџбенике.

*Подаци о рањенима, болеснима и о умирању у војним болницама
до 27. 12. 1914.*

Време извештаја Санитетског одељења ВК	Рањени у болницама (код кућа)	Болесни у свим болницама	Умрло од почетка рата у свим болницама
јул 1914.			12
август 1914.			68
септембар 1914.			632
30. IX/13. X 1914.	22.466	3.363	712
2/15. X 1914.	21.786	2.969	
10/23. X 1914.	20.416	3.700	
14/27. X 1914.	18.970	4.116	
17/30. X 1914.	18.595	4.333	
4/17. XI 1914	21.505	4.974	1.538
7/20. XI 1914.	19.717	4.995	1.621
10/23. XI 1914.	20.323	5.682	1.670
17/30. XI 1914.	26.315	5.901	1.738
20. XI/3. XII 1914.	25.537	6.081	1.795
24. XI/7. XII 1914.	26.236	7.223	1.829
30. XI/13. XII 1914.	30.118	9.168	2.099
3/16. XII 1914.	30.881 (6.459)	9.221	2.293
14/27. XII 1914.	29.491	8.782	2.572

*Подаци о губицима српске војске од почетка рата
до 31. децембра 1914.*

	Погинули	Рањени и болесни	Умрли по болницама	Контузовани	Нестали
официри	483	1.340		26	261
подофицири и војници	22.276	95.704 (33.887)	2.572	418	45.159
укупно	22.759	97.004	2.572	444	45.440

*Подаци о болеснима и умрлима од болести
од августа 1914. до августа 1915.*

Период од почетка рата до августа 1915.	Укупно боловало према службеним подацима Санитетског одељења ВК	Болесници од пегавца, повратника и трбушног тифуса, служб. белешке др Симе Карановића	Умрли од болести према службеним подацима Санит. одељ. ВК
од VIII до 31. XII 1914	33.887	3.020	1.340
јануар 1915.	19.423	8.630	2.839
фебруар 1915.	25.468	14.078	3.400
март 1915.	32.283	17.198	4.919
април 1915.	30.103	8.998	2.411
мај 1915.	19.381	4.318	988
јун 1915.	13.812		359
јул 1915.	13.034		219
укупно			16.475

Бројно стање заробљеника и умирање у логорима 1914–1918.

Земља	Укупан број	Пуштено или размењено; послато у друге земље	Почетак 1917. Извештај Црвеног крста	Умрли
Аустроугарска	154.631	19.542	97.072	38.293
Немачка	28.746	дошло из Аустроуг. 5.000, размењено 218, побегло 637	10. окт. 1918. 27.912	1.693
Бугарска	38.980		новембар 1918. 32.000	6.970
Турска	5.000 из Аустроуг.			2.600
Укупно	222.357			62.873

*Подаци о губицима на Солунском фронту
и у јесењој офанзиви 1916–1918.*

Солунски фронт	Погинули	Рањени	Умрли од рана и болести	Контузовани	Нестали	Побегли
1. 8 – 31. 12. 1916.	4.734	18.476	1.884	2.417	2.059	425
1. 1. 1917 – 1. 8. 1918.	1.075	5.083	1.459	602	960	
од 13. 9. до примирја 1918.	681	3.206			132	
укупно	6.490	26.765	3.343	3.019	3.151	425

*Преглед губитака са којима се изашло пред Комисију
марта 1919. године*

Умрли, погинули војници	Мемоар на српском	Умрли, погинули	Мемоар на француском
1914.	69.022	1914, 1915.	172.508
1915. (до септембра)	56.842		
1915.	150.000	Албанија	77.455
1916.	7.208	Солун	36.477
1917.	2.208	заробљенички логори	81.214
1918.	7.000	остали као рањени у земљи	34.781
укупно	292.340	укупно	402.435
+ страдало у Албанији	77.278		
	369.811		402.435

Резиме

У српској, али и у европским историографијама, сто година после Првог светског рата у циркулацији су често различити бројеви када су у питању ратни губици у људству. Понекад, ревизија некадашњих података на проверенијим изворима изазива различите реакције и у струци и у јавности. У овом раду су изложени готово сви квантитативни подаци о војним губицима Србије у Првом светском рату који су се током времена појављивали у српској и другим историографијама. Праћени су корени настанка тих бројева у јавној употреби и укрштани са изворима првог реда који су с временом откривани. На основу необјављених и објављених примарних извора утврђено је да се не могу потврдити многи високи бројеви наведени у мемоарима владе Краљевине СХС Комисији за утврђивање ратне штете на Конференцији мира у Паризу. Покушај да се између два рата прикупе подаци за пале војнике како би се трајно обележили није довршен. Најновији напори у том правцу такође нису довршени. Пројекат је обухватио не само цивилне и војне губитке из Првог светског рата већ и оне из балканских ратова па све до 1920. године. Обухваћени су страдали из српске и црногорске војске, добровољци и погинули у другим војскама или заједничкој војсци СХС од 1919. до 1920. Упркос подацима на које извори првог реда упућују, високе бројке, у њиховим различитим варијантама (на српском или француском) често су биле или још увек јесу присутне у историјској литератури.

На основу вишегодишњих истраживања, у овом раду представљен је и проблем војних губитака од октобра 1915. до доласка војске на Крф. Нешто је било могуће утврдити, али то су бројеви не виши од 8.000. Није још увек дефинитивно утврђена стварна судбина око 92.000 оних који су или погинули, умрли од рана и болести, допали заробљеништва или се безбедно вратили кући после дезертирања у новембру 1915. Један број се прикључивао војсци у наступању 1918, а један број је учествовао у Топличком устанку на југу Србије 1917. У раду је представљен и проблем утврђивања страдања цивилног становништва и демографских прилика под окупацијом, природне смртности због тешких услова живота. Указано је на то да су досадашњи истраживачки резултати мање на трагу верификованим бројевима а више на проценама. Установљени демографски бројеви сугеришу да је 1921. било мање становништва на простору

Србије у односу на попис из 1911. за 525.158. Поред смањеног наталитета и повећане смртности због тешких услова живота у рату и под окупацијом, па и шпанског грипа који је нанео нове губитке популацији 1919, тешко ће се одговорити на питање колико је било стварно насилних смрти у цивилној популацији. Колико дуго ће уз неке нове бројке из извора првог реда, бар за страдање војника, трајати и они други подаци које је домаћа и страна историографија преузела из мемоара поднетих конференцији Конференцији мира – 369.811 (верзија на српском) или 402.435 (верзија на француском) не може се претпоставити са поуздањем. Такође, још увек ће циркулисати као укупан број жртава читав милион или 1.274.000 (мемоар на француском), односно 30% изгубљене мушке популације. Ове дилеме просто проистичу из увида у стручну или популарну историјску литературу, па и уџбенике.

Sources and Literature

- Arhiv SANU: 9701/1, Ostavština generala Dušana Stefanovića; 14447/II/6, Tabela sa brojnim pregledom operativnih jedinica srpske vojske i teritorijalnih komandi.
- Arhiv Srbije. Varia, 3776, Ministarstvo Vojno, Opšte Vojno Odeljenje.
- Vojni arhiv. Popisnik 3, k. 56, f. 4, dok. 31/1-12. Štab VK, Ađutantsko odeljenje.
- *Agonija Beograda u Svetskom ratu: spisak palih u odbrani Beograda 1914–1915*. Beograd, 1931. (cyrillic)
- Bojković, Slađana, Miloje Pršić. *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918. Dokumenta*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2000. (cyrillic)
- Dedijer, Vladimir. *Dnevnik*, drugo izdanje. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1951. (cyrillic)
- Đukić, Svetomir. *Memoari, Prvi svetski rat*, knj. 2. Beograd: Odbrana, 2015. (cyrillic)
- Gueno, Jean Pierre. *Les Poilus, Lettres et témoignages des Français Documents*. Libro, 2013.
- *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom 1, knjiga 1: „Borba“ 1941. Beograd, 1949. (cyrillic)
- *Les Armées françaises dans la Grande guerre*, VIII vol. 1, Annexes, 2 vol. Paris, MDCCCXXXIII.
- Milić, Ljubomir I. *Moravska divizija II poziva*, knj. 1–2, prir. Aleksandar Životić. Beograd: Medija centar Odbrana, 2018. (cyrillic)
- Nedić, Milan Đ. *Srpska vojska na Albanskoj golgoti*. Beograd, 1937. (cyrillic)
- *Osterreich-Ungarns Letzer Krieg 1914–1918*, Band 1. Wien, 1930.
- Pandurović, Dragiša. *Taktička upotreba pešadijskog oružja i vatre u našim prošlim ratovima (od 1912–1918. g.)*. Beograd, 1926.

- Paunović, Dragutin, Milija Đorđević. *Tri sile pritisle Srbijicu, priče Solunaca*. Beograd: Narodna knjiga, 1985. (cyrillic)
- Perišić, Miroslav, Jelica Reljić, Aleksandar Marković, Branko Bogdanović. *Počinjte rat: 1914 u dokumentima Arhiva Srbije*. Beograd: Arhiv Srbije, 2014. (cyrillic)
- *Petar I Karađorđević, Ratni dnevnik 1915–1916*, prir. Dragoljub Živojinović. Beograd: Narodna knjiga, 1984. (cyrillic)
- *Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28 jula 1948*, Stenografske beleške. Beograd: Kultura, 1949. (cyrillic)
- *Pisanja generala Dušana Trifunovića. Izabrani spisi, objavljeni i neobjavljeni*, prir. Predrag Trifunović. Beograd, 2014.
- *Prvi svetski rat u dokumentima Arhiva Srbije*, tom 2, 1915 (januar–jul), prir. Ljubinka Škodrić, Aleksandar Marković, Branko Bogdanović. Beograd, 2015. (cyrillic)
- *Popis vojnih i civilnih gubitaka Kraljevine Srbije u ljudstvu u Prvom svetskom ratu. Arhivska građa Vojnog arhiva*, knj. 1–12. Beograd: Ministarstvo odbrane Republike Srbije, 2019. (cyrillic)
- *Prvi svetski rat u dokumentima Arhiva Srbije*, tom 1. Beograd, 1914. (cyrillic)
- *Prvi svetski rat u dokumentima Arhiva Srbije*, tom 3. Beograd, 1915. (cyrillic)
- Rajs, Arčibald. *Ratni izveštaji iz Srbije i sa Solunskog fronta. Neobjavljeni tekstovi na srpskom jeziku*. Beograd: Geopolitika, 2014. (cyrillic)
- *Rapport sur les dommages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des réparations des dommages*. Paris, 1919.
- *Ratni dnevnik 1912–1916*, prir. Mirko Demić, Stanislav Krakov. Novi Sad – Beograd: Prometej–RTS, 2019. (cyrillic)
- Stefanović, Dušan P. *Dnevnik iz 1914*. Beograd: Medija centar Odbrana, 2017. (cyrillic)
- *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca: 1914–1918 g.*, knj. 22: 1917. godina. Rovovska vojna srpske vojske... Beograd: Glavni đeneralštab, 1932. (cyrillic)
- *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1921*, prir. Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. Beograd: Institut društvenih nauka, 1960.

- Cochet, François, Remy Porte. *Dictionnaire de la Grande Guerre 1914–1918*. Paris: Robbert Laffont, 2008.
- *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 5. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962.
- Grubač, Đorđe. *Istorija. Udžbenik za 8. razred osnovne škole*. Beograd, 1969. (cyrillic)
- *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Vojno-istorijski institut, 1964.

- Jelić, Ivo, Radovan Vukadinović, Dušan Bilandžić. *Narodi u prošlosti i vremenu 4*, udžebnik za VIII razred osnovne škole. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Jovanović, Cveja. *Istorija za IV razred osnovne škole*. Beograd, 1957. (cyrillic)
- *Leksikon Prvog svetskog rata u Srbiji*. Beograd: ISI, 2015. (cyrillic)
- Mladenović-Maksimović, Ljiljana. *Istorija za VIII razred osnovne škole*. Beograd, 1991. (cyrillic)
- Smiljević, Bogdan, Đorđe Knežević. *Istorija za 3. razred gimnazije prirodno-matematičkog smera*. Beograd, 1974. (cyrillic)

- Alimpić, Milivoje. *Solunski front*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967. (cyrillic)
- Bjelajac, Mile. *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.
- Bogdanović, Branko. *Veliki rat – zapisano u kamenu*. Beograd: Medija centar Odbrana, 2018. (cyrillic)
- Bogdanović, Đorđe. *Povlačenje srpske vojske ka primorju i osnivanje intendantske baze u Draču i Skadru, sa 2 pregledne karte*. Zagreb, 1927. (cyrillic)
- Bojić, Dušica. *Srpske izbeglice u Prvom svetskom ratu (1914–1921)*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007. (cyrillic)
- Delić, Olivera. *Nestali srpski ratni zarobljenici i internirani civili. Sabirni logor u Sremskoj Mitrovici (1915–1916)*. Novi Sad: Prometej–RTS, 2019. (cyrillic)
- Dimić, Ljubodrag, Mira Radojević. *Srbija u Velikom ratu 1914–1918, Kratka istorija*. Beograd: SKZ, 2014. (cyrillic)
- Duroselle, Jean-Baptist. *La Grande Guerre des Français 1914–1918*. Perrin, 2002.
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1942–1944*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1968. (cyrillic)
- Ferguson, Niall. *Pity of the War*. New York: Basic Book, 1999.
- Fryer, Charles E. *The Destruction of Serbia in 1915*, East European Monographs (CDLXXXVIII). Columbia University Press, 1997.
- Gulić, Milan, Aleksandar Lukić. „Rad Anketnog odbora za izviđaj pobune u okruzima: Topličkom, Vranjskom i Niškom 1917. godine“. *Vojnoistorijski glasnik*, posebno izdanje 2019: Prvi svetski rat – 100 godina posle, 248–272. (cyrillic)
- Hanter, Vilijam. *Epidemija pegavog tifusa i povratne groznice u Srbiji 1915*. Novi Sad: Prometej–RTS, 2016. (cyrillic)
- Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji 1918–1941*, knj. 1, tom 1. Beograd: INIS, 1995. (cyrillic)
- Jagodić, Miloš. *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*. Beograd: Filozofski fakultet, 2013. (cyrillic)
- Jakovljević, Stevan. *Srpska trilogija, Pod krstom*. Beograd: Prosveta, 1968. (cyrillic)

- Krejaković, Silvija. *Identiteti žrtava streljanih u Kraljevu oktobra 1941*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2013. (cyrillic)
- Lopičić, Đorđe N. *Nemački ratni zločini 1941–1945. Presude jugoslovenskih vojnih sudova*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 2009. (cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: SKZ, 1984. (cyrillic)
- Le Moal, Frédéric. *La Serbie du martyre à la victoire 1914–1918*. Paris: 14-18 editions, 2008.
- Mondezir, Piaron de. *Albanska golgota Uspomene i ratne slike*. Beograd: Čigoja štampa, 2018. (cyrillic)
- Nedok, Aleksandar S., Branislav Popović, Veljko Todorović. *Srpski vojni sanitet u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Medija centar Odbrana, 2014. (cyrillic)
- Opačić, Petar. *Solunska ofanziva 1918. godine. Srpska vojska u završnom periodu Prvog svetskog rata*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1980. (cyrillic)
- Opačić, Petar. *Solunski front – Zejtinlik*. Jagodina–Beograd: Gambit, RZZSK, 2004. (cyrillic)
- Pavlović, Živko. *Bitka na Jadru 1914. godine*. Beograd–Zemun: GZ Makarije, 1924, (2014). (cyrillic)
- Pavlović, Živko. *Rat Srbije sa Austro-Ugarskom, Nemačkom i Bugarskom 1915 godine*. Beograd, 2017. (cyrillic)
- Perović, Milivoje. *Toplički ustanak*, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje. Beograd, 1959. (cyrillic)
- Petrović, Ljubomir. *Nevidljivi geto, Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: ISI, 2007.
- *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i Velike sile*, ur. Srđan Rudić, Miljan Milkić. Beograd: Istorijski institut, Institut za strategijska istraživanja, 2015. (cyrillic)
- *Ratovanje Petog pešadijskog puka „Kralja Milana“ 1912–1920*. Valjevo, 1998. (cyrillic)
- Saramandić, Ljubomir. *Hodočašće na Krf*, 14. izdanje. Beograd: Tetraton, 2004. (cyrillic)
- *Srbi i Prvi svetski rat 1914–1918, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 13–15. juna 2014*, ur. Dragoljub Živojinović. Beograd: SANU, 2015. (cyrillic)
- *Srbija 1915. godine, Naučni skup*. Beograd: Istorijski institut, 1986. (cyrillic)
- *Srbija 1916, Naučni skup*. Beograd: Istorijski institut, 1987. (cyrillic)
- Stanojević, Vladimir. *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Beograd, 1925, (reprint 1992). (cyrillic)
- Stojančević, Vladimir. *Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije 1914–1918*. Leskovac: Narodni muzej u Leskovcu, 1988. (cyrillic)
- Stojićević, Aleksandar M. *Istorija naših ratova za oslobođenje i ujedinjenje 1912–1918 (tok operacija i primena snabdevanja)*. Beograd, 1932. (cyrillic)
- Tomac, Petar. *Prvi svetski rat 1914–1918*. Beograd, 1973. (cyrillic)

- *The Great War and the Twentieth Century*, eds Winter, Jay, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck. New Haven – London: Yale University Press, 2000.
- *The Economic Causes and Consequences of the First World War*, eds Ivan Vujačić, Mihail Arandarenko. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu, 2015.
- Vemić, Mirčeta. „Pomor Srba ratnih zarobljenika i interniranih civila u austrougarskim logorima za vreme Prvog svetskog rata 1914–1918“. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, br. 147 (2/2014), 201–234. (cyrillic)
- Vilari, Luidi. *Solunski front*. Novi Sad – Beograd: Prometej–RTS, 2018. (cyrillic)
- Živković, Nikola. *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*. Beograd: ISI, 1975.
- Životić, Aleksandar, Marijana Mraović, Marko Miletić. „Srpski vojni gubici 1914. Prilog istraživanju“. *Zbornik Matice Srpske za istoriju* 1/2019. (cyrillic)

- Datum pristupa 20. 1. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=K7kF8v-Dr1ok>
- Datum pristupa 20. 1. 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=Ob-g1I6XliUA>

- *Ratnik* (cyrillic)
- *Politika ekspres* (cyrillic)

Summary

Mile Bjelajac

Serbia's World War I Casualties – Numerical Controversies

ABSTRACT: The author highlights various discrepancies in literature concerning numerical data from the recent past. There are a number of examples which demonstrate their long-lasting and complex character. This complexity often stems from an emotional connection with previous interpretations, as in the case of the number of Serbian casualties in World War I. A thorough analysis of previous interpretations reveals significant differences and discrepancies. This paper discusses the diverging interpretations, as well as certain newly discovered sources, indicating that the total number of Serbian casualties in World War I needs to be reconsidered.

KEY WORDS: War Losses, POW, POW Camps, World War I, Serbia, Corfu, Kingdom of SCS, Historical Controversies, Quantitative Data in Historiography

Over a hundred years after the end of World War I, a consensus has not been reached about the exact number of casualties, neither in Serbian nor in European historiographies. Attempts based on newly discovered sources to revise previously determined numerical data incite various reactions both in academia and in wider public. A thorough reexamination of French and German casualties during the Battle of Verdun has disproven the often cited claims that 350.000 soldiers had fallen on each side. Researchers have demonstrated the stereotypical and symbolical character of the existing numerical data and shown that the real number of casualties was far lower, namely, 162.440 on the French and 81.668 on the German side. Varying numbers of victims killed in Kragujevac and Kraljevo during 1941 is another example of numerical data fluctuation regarding war losses. Although the approximate number of casualties of the Kraljevo and Kragujevac massacres has been exposed by historians, eighty years later the old stereotypes still persist, even in some history textbooks. These two examples point towards a much wider problem historians are facing when dealing with quantifications. They also serve as reminders that different non-academic motives are usually behind seemingly legitimate figures.

This paper presents the majority of data regarding Serbian military casualties of WWI found in Serbian and other historiographies. An at-

tempt has been made to uncover how certain figures were initially reached and how they became widely accepted. Furthermore, the accuracy of the previously accepted numerical data has been fact-checked, i.e., verified or corrected, by shedding light on newly discovered primary sources.

High numbers of Serbian casualties claimed in the Memoirs submitted by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes Government to the Paris Peace Conference commission for war losses cannot be corroborated neither by the documents of the Serbian Army's High Command itself, other Serbian military sources, other countries' published documents (especially regarding the casualties in POW camps), Allied military sources, nor the results reached in modern Serbian historiography (on prisoners of war, disabled veterans, war losses, fallen orthodox priests, reprisals in certain regions). Nevertheless, they are persistent even in modern historical studies.

There is a significant discrepancy between the numerical data about the war losses presented in the Serbian Army's High Command's documents from 1914–1918 and those collected by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes Government on one side, and numbers submitted to the Paris Peace Conference in February 1919 on the other. The latter served as a basis for determining the war damage and reparations the vanquished were to pay to the war victors. The discrepancy is remarkable, especially with regard to the numbers of disabled veterans (114.000), prisoners of war who died or were disabled in the POW camps, widows (258.000), civilian victims of typhus (360.000), civilian casualties during the withdrawal through Albania (140.000), and military casualties (77.278), as these figures surpass the difference between the number of those who were saved (146.000), imprisoned (174.000), who died in battles, who were wounded or went missing, on one hand, and the total number of military service members on October 1 1915 (420.000), on the other.

According to later verified government data, the number of veterans disabled in WWI amounted to 29.522, and in the Balkan wars 4.315. A total of 76.886 disabled veterans were registered in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. More precise figures of civilian victims of typhus in Serbia amount to 120.000 (W. Hunter). There are far fewer military victims of typhus as the numbers do not exceed 30–35.000 soldiers. Newly discovered sources demonstrate that a total of 16.475 persons died of typhus between August 1914 and August 1915. During the epidemic (January–May 1915), the typhus victims made one third or one half of the total number of deaths. Evidence from primary sources demonstrate that during 1914 22.752 soldiers died in battle and 2.572 died as a result of injury or disease, in contrast to data presented in the Government Memoirs of 1919 which quote 69.022 war casualties. The latter served as a basis for determining the war damage and reparations the vanquished were

to pay to the war victors. According to data collected by the Kingdom of SCS Government, POW losses amounted to 62.873, whereas the Memoirs claims 81.214, a number which is more adequate for the total number of deceased civilians and soldiers during captivity.

An attempt to determine the exact number of fallen soldiers in WWI undertaken during the interwar period was not completed. Neither were the more modern projects aimed at determining not only Serbian civilian and military casualties of WWI, but also the war losses of Serbian and Montenegrin armies during the Balkan wars, number of fallen volunteers, other armies' casualties, as well as losses of the unified army of Serbs, Croats and Slovenes during 1919-1920.

Based on the years-long experience in researching the issue of Serbian WWI casualties, this paper shows that the main obstacle and challenge is to determine the number of military casualties from the period between October 1915 and the arrival to Corfu. Out of approximately 100.000 possible military casualties, only 8.000 can be listed as certain. The fates of the remaining 92.000 are still unknown. Many of them died either in battle or from injuries or disease, some may have been imprisoned, and some could have had deserted in November 1915 and returned home safely. Some of them rejoined the army in 1918, whereas some took part in the Toplica Uprising in 1917. Determining the exact number of civilian casualties is even more difficult, given the hard living conditions during the war and occupation. Demographic data suggests that the population of Serbia decreased by 525.158 citizens between the two censuses in 1911 and 1921. However, the number of civilians killed during WWI is difficult to tell due to a generally lower birth rate during the war and occupation, hard living conditions, and the Spanish flu epidemic in 1919.

Despite relevant and reliable figures about military losses which were brought to light by the discovery of new primary sources, exaggerated numbers from the Memoirs (369.111 in the version in Serbian, and 402.435 in the version in French) are still very much present in Serbian and foreign historiographies, as is an unfounded estimate that over a million (or 1.274.000 in the French version), or 30%, of men died during the war. It is hard to tell when these figures will be replaced with historically accurate data.